

Volume - 43 No. 1
QUARTERLY
July 2021 to September 2021

International Federation of
Physical Education, Fitness and
Sports Science Association

www.ifpefssa.org

ISSN 2231-3265
(Online and Print)

International Journal of Health, Physical Education & Computer Science in Sports

A Peer Reviewed (Refereed)
International Research Journal

Published by :
Indian Federation of Computer Science in Sports
www.ijhpecss.org & www.ifcss.in

Publication impact Factor I20R 4.005
ISRA Journal Impact Factor 6.997
Index Journal of

International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports

ISSN 2231-3265

Volume 43; Issue 1

ISRA Journal Impact Factor 7.217

A Peer Reviewed (Refereed) International Research Journal

International Federation of
Physical Education, Fitness and
Sports Science Association

EDITORIAL BOARD

Chief Editor

Prof. Rajesh Kumar, India

Editors

Prof. Syed Ibrahim, Saudi Arabia

Prof. L.B. Laxmikanth Rathod, India

Associate Editors

Prof. P. Venkat Reddy, India

Prof. J. Prabhakar Rao, India

Prof. Quadri Syed Javeed, India

Dr. Kaubab Azeem, India

Prof. R. Subramanian, India

Members

Prof. Lee Jong Young, Korea

Prof. Henry C. Daut, Philippines

Prof. Ma. Rosita Ampoyas-Hernani, Philippines

Dr. Vangie Boto-Montillano, Philippines

Prof. Erika Zemkova, Slovakia

Dr. Lila Sabbaghian Rad, Iran

Prof. Bakhtiar Chowdhary, India

Dr. Lim Boon Hooi, Malaysia

Dr. Le Duc Chuong, Vietnam

Dr. Vu Viet Bao, Vietnam

Dr. Nguyen Tra Giang, Vietnam

Dr. Marisa P. Na Nongkhai, Thailand

Mr. Chenlei, China

M.K.A. Anoma Rathnayaka, Sri Lanka

Prof. G.L. Khanna, India

Prof. V. Satyanarayana, India

Dr. Bharath Z. Patel, India

Dr. M.S. Pasodi, India

Mr. Y. Emmanuel Shashi Kumar, India

Prof. B. Sunil Kumar, India

Prof. K. Deepla, India

Dr. C. Veender, India

Dr. Rini Poonia, India

Dr. G. Shyam Mohan Reddy, India

ABOUT THE JOURNAL

International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in sports ISSN 2231-3265 (On-line and Print) ISRA Journal Impact factor is 6.997. Journal published Quarterly for the months of March, June, September and December. IJHPECSS is refereed Journal. Index Journal of Directory of Research Journal Indexing, J-Gate, I2OR etc.

International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports is multidisciplinary peer reviewed journal, mainly publishes original research articles on Health, Physical Education and Computer Science in Sports, including applied papers on sports sciences and sports engineering, computer and information, health managements, sports medicine etc. The International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in sports is an open access and print International journal devoted to the promotion of

health, fitness, physical Education and computer sciences involved in sports. It also provides an International forum for the communication and evaluation of data, methods and findings in Health, Physical education and Computer science in sports. The Journal publishes original research papers and all manuscripts are peer review. Index Journal of Directory of Research Journal Indexing and J-Gate etc. The Indian Federation of Computer Science in Sports has been set up the objectives of Dissemination of scientific knowledge concerning computer science in sport and Physical Education. Providing a forum for the exchange of ideas among the Physical Educationists, Coaches, Sports Experts Etc. It is a Peer Reviewed (Refereed) International Research Journal.

Publisher

Indian Federation of Computer Science in sports,
www.ijhpecss.org and www.ifcss.in under the auspices of
International Association of Computer Science in sports.
E-mail: rajesh2sports@gmail.com

Motivation and sports performance	
<i>Uttam Deulkar</i>	151
Sociological and psychological aspects of sports	
<i>Manoj Kumar Varma</i>	154
Effect of beetroot and green vegetable supplementation on 5 km time trial performance	
<i>Vishnubhai D. Chaudhari</i>	157
Inter-village football in Goa – roles and perspectives of the organizing clubs	
<i>M. Fernandes Clifton, R. Parihar Vithal Singh</i>	160
Importance of Yoga in physical education	
<i>Ganesh Solunke</i>	164
Effect of yogic practices and physical exercise on selected health related fitness components among college women	
<i>M. Gopinath, S. Saroja</i>	166
Effect of weight training with stretching exercises on stride frequency, stride length, and explosive leg strength of short distance	
<i>M. Javio Jose, Prashant Kumar</i>	169
Parental involvement in physical education for students with developmental disability: Exploring the meaning	
<i>Palne Kallash Shivharrao</i>	173
Role of yoga in physical fitness	
<i>Kamini M. Mamande</i>	176
Maturity level among the inter college level high and low performing Kabaddi players	
<i>Kiran G. Pawar, Jaswant Singh</i>	178
Impact of physical education and sports promoting social values among youth	
<i>Kuldeep R. Gond</i>	181
Survey of the socio-economic status of urban and rural swimming players of Sangli District, M.S. (India)	
<i>M. S. Patil, N. B. Gajmal</i>	184
Comparison of agility and strengths of basketball and volleyball players	
<i>Madhukar Burnase, Shubham A. Ingole</i>	187

Research Article

Impact of physical education and sports promoting social values among youth

Kuldeep R. Gond

Assistant Professor, Department of Physical Education and Sports, Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur, Maharashtra, India

Received: XXX

Acceptance: XXX

ABSTRACT

The reason for this examination is to explore the effect of actual training and sports in advancing social qualities among youth. Actual training and sports assume an indispensable part in teaching the young with respect to the significance of social qualities in their day-to-day existence. Checked on writing researched that the significance of relationship in teaching the two personalities and body. Further, it likewise energizes the social qualities among youth that permit them to foster social relations with their local area. Furthermore, the advantages of actual schooling and sports can impact both scholastic learning and active work of the adolescent. Humanism of game, on the other hand, alluded to as sports social science is a sub-discipline of social science which centers around sports as friendly wonders. It is a space of study worried about the connection among social science and sports, and furthermore different socio-social designs, examples, and associations or gatherings engaged with sport. This space of study talks about the positive effect sports have on unique individuals and society in general monetarily, monetarily, and socially. Humanism of game endeavors to see the activities and conduct of sports groups and their players through the eyes of a social scientist.

INTRODUCTION

Game is managed by guidelines and rules of conduct, spatial and time requirements, and has administering bodies. It is arranged toward an objective, which spreads the word about both the champ and the failure. It is cutthroat and ludic. All games are socially arranged, entwined with the worth frameworks, and force relations inside the host society. The rise of the social science of game (however not simply the name) dates from the finish of the nineteenth century when first friendly mental trials managing bunch impacts of contest and speed making occurred. Other than social human studies and its advantage in games in the human culture, one of the main endeavors to contemplate sports in a more broad manner was Johan Huizinga's *Homo Ludens* or Thorstein Veblen's Theory of the Leisure Class. *Homo Ludens* examines the significance of the component of play in culture and society. Huizinga proposes that play, explicitly sport, is essential to and a vital state of the age of culture. These composed works added to

the ascent of the investigation of social science of game. In 1970, sports social science acquired huge consideration as a coordinated, real field of study. The North American Society for the Sociology of Sport was shaped in 1978 with the goal of considering the field. Its exploration outlet, the *Sociology of Sport Journal*, was framed in 1984.

In the present period, actual instruction and sports is a fundamental piece of training. It contributes straightforwardly to the improvement of actual ability and wellness. It likewise assists the adolescent with monitoring the value of driving an actually dynamic way of life. The solid and actually dynamic youth is bound to be scholastically propelled, mindful, and promising. As such, we can say that actual training and sports are select to the school main subjects. It is the solitary program that gives the chances to youth to acquire engine abilities, progress mental and actual wellness. The advantages of physical acquired from active work such as illness anticipation, security and injury aversion, diminished horribleness and untimely mortality, and expanded emotional well-being. The actual instruction is just the course where youth find out pretty

Address for correspondence:
Kuldeep R. Gond,

much the entirety of the advantages acquired from being truly dynamic just as the abilities and information to join protected, fulfilling active work into their lives, furthermore, how to interface with others (National Association for Sport and Physical Education, 2001). Besides, it is seen that actual training meetings ought to be not difficult to get from preschool until optional. It focus to manage an assortment of proactive tasks and energize the individuals who are the absence of inclining to take up arranged serious games. This includes dispose of ordinary techniques for actual schooling educating and zeroing in additional on the people's necessities and capacities, as an option of the happiness regarding active work. As an ideal opportunity for actual training is for the most part restricted inside the educational time timetable and educational plan, its substance should be important and creative (Fox and Harris, 2003). Further, Gonzalez *et al.* (2010) accepted that curricular actual schooling inside any game, ability improvement plot as well as a high advancement in friendly qualities among youth. Thusly, the motivation behind this examination is to research the job of actual schooling in advancing social qualities among youth.

PHYSICAL EDUCATION PROGRAM

Physical training educational programs can offer youth with the suitable information, abilities, practices, and certainty to be genuinely dynamic forever. In addition, actual instruction is the premise of a school's active work program. Along these lines, investment in physical movement is corresponded with scholastic benefits such as further developed focus, memory, and homeroom conduct. As indicated by the World Health Organization (2001), it incorporates the improvement of actual capacities and practical preparation; propelling the understudies to proceed with sports and active work, and giving diversion exercises.

Improvement of Physical Abilities and Physical Conditioning

Actual schooling works with to develop and rehearse actual wellness involves fundamental engine abilities (Barton *et al.*, 1999) and gets hold of the skill to perform different proactive tasks and activities. Actual wellness constructs intellectually more honed, truly agreeable, and furthermore ready to manage the everyday requests (Jackson, 1985). Further, perseverance, adaptability, strength, and coordination are the vital parts of actual wellness. Furthermore, to execute the actual activities and game, youth should be created fundamental engine abilities.

ROUSING THE STUDENTS TO CONTINUE SPORTS AND PHYSICAL ACTIVITY

Educators consistently persuade the young to contribute in sports and proactive tasks just as scholarly instruction

programs. Further, they in every case coordinate and educate them, sports and active work are crucial piece of scholastic schooling. They have additionally directed the adolescent; we cannot think healthy advancement of human character without sports and physical training. In addition, they have additionally to deal with a gathering in which examines their folks about the significance of sports and active work just as scholarly instruction. Further, educators should draw in parent or relatives in actual work, for instance, by giving youth actual work 'schoolwork' which could be performed along with the parent's viz., family strolls after dinner or playing in the recreation center (WHO, 2001).

GIVING DIVERSION EXERCISES

Organizations must spotlight on the execution of actual work course which works with to make pleasant interest to all adolescent in active work program which gives the young an assortment of thoughts for dynamic games and exercises and the abilities and wellness to play them (Fox and Harris, 2003) to lessen the pressure, uneasiness, substance addictions, and corpulence.

ADVANCING THE SOCIAL VALUES AMONG YOUTH

Actual training and sports assume an indispensable part in advancing the social qualities among the young. Furthermore, actual training is considered as a school subject, which works with to set up the adolescent for a sound way of life and spotlights on their, generally speaking, physical and mental turn of events, just as bestowing significant social qualities among the young like reasonableness, self-restraint, fortitude, solidarity, resistance and reasonable play (Bailey, 2005). Social science of game, also called sports social science, is a discipline of humanism that reviews sports as a social wonder. Sports sociologists basically inspect the capacities, effects, and jobs that sports have on various social orders. The humanism of game incorporates research in different fields such as political theory, history, and human studies (Maguire 2013). This article depicts the beginning of the social science of sports as a sub-field of social science. It then, at that point pushes forward to detail the four significant sociological hypotheses that are utilized in the investigation of sports. These are the functionalist hypothesis, struggle hypothesis, interactionist hypothesis and women's activist hypothesis. Subsequently, the subjects of sexual orientation and race and identity are addressed. The article closes with a depiction of what's in store for the space of sports human science.

ORIGIN OF SOCIOLOGY OF SPORT

Sports social science started to arise as a conventional discipline in the second 50% of the twentieth century. By the

1960s, TV had begun to devote abundant measures of time to sports. Proficient associations for different games, for example, baseball and football started to arise in the United States. This was joined by the Olympics being a jungle gym for the Cold War. During this period, numerous social researchers such as David Reisman, Charles Page, and Erving Goffman distributed works identified with sports. In 1978, the North American Society for the Sociology of Sport was established with the goal of investigating this field.

CONCLUSION

Sports and globalization have acquired ubiquity among sociologists and new spaces of examination are managing the connection between friendly turn of events and sports inside creating nations. A few sociologists have additionally utilized subjective and quantitative information to reveal insight into the connection among sports and social class. Finally, democratization contemplates has acquired huge prominence inside the most recent couple of years inside the field of sports. Later on, issues of cooperation in sports will likewise be concentrated through the focal points of social rejection and incorporation ("Sociology of Sport" 2018).

REFERENCES

1. Bailey R. Assessing the connection between actual schooling, game and social incorporation. *Train Rev* 2005;57:71-90.
2. Barton GV, Fordyce K, Kirby K. The significance of the advancement of engine abilities to youngsters. *Show Elem Phys Educ* 1999;10:9-11.
3. Fox KR, Harris J. Advancing active work through schools. In: McKenna J, Riddoch C, editors. *Viewpoints on Wellbeing and Exercise*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan; 2003.
4. Gonzalez MC, Regalado MN, Guerrero JT. Instructing and learning social qualities: Experience of goal of struggles in the study hall of actual training across the acquiring of social abilities. *Diary Hum Sport Exere* 2010;5:497-506.
5. Jackson G. *A Family Manual for Wellness and Exercise*. London: Salamander Books Limited; 1985.
6. The National Association for Sport and Physical Education. *A Relationship of the American Partnership for Wellbeing, Actual Instruction, Entertainment and Dance*; 2001.
7. Rinehart RE, Sydnor S. *To the Extreme*. New York: State University of New York Press; 1996. p. 136.
8. Fiske J. *Understanding Popular Culture*. Abingdon: Routledge; 1989. p. 2-3.
9. The Subject and Power, Michel F. *The Subject and Power*. *Basic Inquiry* 1982;8:777-95.
10. Foucault M. *Force/Knowledge*. Brighton: Harvester Press; 1980.
11. Eichberg H. Voyaging, looking at, emigrating. In: Bale J, Maguire JA, editors. *The Global Sports Arena: Athletic Talent Migration in an Interdependent World*. London, United Kingdom: Routledge; 1994.
12. Johns JS, Johns DP. Observation, subjectivism and technologies of power: An analysis of the discursive practice of high-performance sport. *Int Rev Sociol Sport* 2000;35:219-34.
13. Segel HB. *Body Ascendant: Modernism and the Physical Imperative*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press; 1998.
14. Hoberman JM. *Game and Political Ideology*. Austin: University of Texas Press; 1984. p. 244-5.

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August -2021

ISSUE No-313

"HOLISTIC APPROACH OF HEALTH SCIENCE RESEARCH, SPORTS
SCIENCE AND YOGA DURING 21ST CENTURY"

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editors

Dr Rajesh P. Ingole,
Principal
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

Editor

Dr Vijay E. Somkuwar
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

Co Editors

Dr Prakash R. Borkar, Dr. Sanjay Ramteke, Dr Sanjay Urade, Dr Kuldeep R Gond

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Augst - 2021 Sonkuvar313-A.pdf

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August -2021

ISSUE No- 313 -A (CCCXIII)

HOLISTIC APPROACH OF HEALTH SCIENCE
RESEARCH, SPORTS SCIENCE AND YOGA DURING 21ST
CENTURY

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Rajesh P. Ingole

Executive Editors

Principal

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

Dr Vijay E. Somkuwar

Editor

Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

Co Editors

Dr Prakash R. Borkar, Dr. Sanjay Ramteke, Dr Sanjay Urade, Dr Kuldeep R Gond

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

19	The Role Of Physical Activity And Sports In Mental Health Romi Bisht/ Madhavi Mardikar/ Chandra Mohan Singh	85
20	Importance and Health Benefits of Exercise Dr. Dinesh Kumar Kimta	89
21	Effect on Hockey Players Controlling Skills by Yoga Training Dinesh Pandurang Karad	92
22	An Analytical Study Of Modern Training Methods In Sports Dr. Digambar Singh Bisht	94
23	Physically Active Parents only can Produce Healthy Offspring Generation for Betterment of Nation Dr. Govind Sadashivrao Martale/Miss. Vaishali P. Ghate	97
24	A Comparative Study: Strength Ability And Dynamic Balance Between Volleyball And Basketball Players In Chandrapur District Kuldeep R. Gond	101
25	Significance Of Physical Fitness For Development Of Health And Wellness Dr. Lemdeo B. Nagalwade	108
26	Yoga: The Best Medicine For Physical And Mental Fitness Dr. Manisha A. Mahatale	112
27	Significant Role Of Yogic Practices For Mental Health In Daily Life Dr. Murlidhar W. Rukmode	117
28	Sport Psychology Dr. Pravin Gopalrao Patil	120
29	Yoga is The Tool of Immunity Booster In Post Covid-19 Pandemic Dr. Rajendrakumar Sukhadeo Deokate	129
30	Significance Of Motivation And Self Confidence In Sports Dr. Raju D. Chawake	133
31	Health Benefits of Balanced Diet-Sport Nutrition:- Dr. Sajed Amar Chaus	137
32	Yoga And Immunity Dr. Saroj Kumar Datta	141
33	"A Survey Of Postural Defects In Elementary School Of Chandrapur District" Prof. Vicky T. Petkar	144
34	Sport's Administration Dr. Jaybhaye N.N	147
35	Effect of Yoga Therapy on Mental Health Illness among COVID -19 Pandemic Dr. K. Paramasivam	150
36	Effect Of Physical Activities And Yogic Practices On Physical Fitness And Physiological Variables Dr. S.H. Shakya	156
37	Utilization And Advantages Of Biomechanics In Sports Prof. Dr. Dnyaneshwar V. Thakre	160
38	A Study On Stress Management On Banking Sector- With Special Reference To Kundapura Taluka Udupi District – Karnataka. Dr. Geetha.M.	164

A Comparative Study: Strength Ability And Dynamic Balance Between Volleyball And Basketball Players In Chandrapur District**Kuldeep R. Gond**Asst. Professor Department of Physical Education and Sports
Sardar Patel Mahavidyalaya, Dist. Chandrapur, (M.S)**Abstract**

Playing sports gives significant advantages to youthful and old the same, going from progress in wellness and wellbeing to improvement of solidarity and sensations of achievement. Discover a game that you love and you'll stay with it while simultaneously learning some fundamental life exercises and receiving positive benefits. The reason for this study is to think about Strength and Dynamic adjusts among Volleyball and Basketball players. With the end goal of the examination all out 40 players (20 Volleyball and 20 Basketball players) were chosen from Chandrapur district. To think about the Strength and Dynamic adjusts among Volleyball and Basketball Vertical bounce test (chief hop), and Modified Bass test was administrated to the subject. The age of the subject was between 15-17 years. The gathered information was broke down utilizing autonomous 't' proportion to discover the critical distinction among volleyball and Basketball players. The consequence of the examination indicated that there was noteworthy distinction on Strength and Dynamic adjusts ($t = 0.136$, $p > 0.05$) among volleyball and b-ball players.

Watchwords: Volleyball, Basketball, Strength, and Dynamic adjusts**Introduction**

Basketball was imagined in 1891 by James Naismith, actual schooling educator at the YMCA Training School in Springfield, Massachusetts, USA. The game accomplished practically quick acknowledgment and ubiquity, and the primary university game, with five players in each group, was played in 1896 in Iowa City, Iowa, USA. Proficient b-ball in the United States dates from the definition of the National Basketball League in 1898, which made due for a very long time. A later NBL was shaped in 1937 and existed until 1949 when it converged with the three-year-old Basketball Association of America to turn into the National Basketball Association (NBA). Presently, there is one ladies' expert b-ball class in the United States and some of people's proficient groups around the planet. Basketball is one of the center games played at secondary schools and universities in the United States.

Physical advantages**1. Strengthens muscular endurance**

Playing b-ball requires nimbleness, strength, and endurance. You should rapidly move and change headings utilizing extreme focus, brief span muscle withdrawals.

You'll likewise require solid perseverance, which is the capacity of muscles to over and over apply power for an all-encompassing period. You can expand your solid perseverance by playing ball and doing activities to develop lower and chest area fortitude. This will positively affect your endurance, energy, levels, and execution.

2. Fabricates solid bones

Playing a group activity, like b-ball, can give remarkable physical and emotional well-being benefits. Exploration from 2018 Trusted Source found that playing a group based game positively affects bone strength.

Individuals who played handball and football were appeared to have more bone mineral thickness than the individuals who were inactive.

3. Improves equilibrium and coordination

As you play, you need to move your body rapidly as you bounce, turn, or alter course.

Basketball expects you to utilize engine abilities like shooting, passing, and spilling. You'll additionally get talented in bouncing back and cautious moves. Keeping a solid body will assist you with playing out these developments without breaking a sweat.

4. Creates crucial development abilities

Playing b-ball offers youth the chance to build up the engine abilities important for advancement. Examination from 2018 Trusted Source focuses to the adequacy of ball in upgrading the essential development abilities that kids need to master.

Playing b-ball assists with improving engine coordination, adaptability, and perseverance. It additionally supports speed, readiness, and strength. These abilities are appeared to positively affect advancing a solid body weight and empowering more actual work, which can improve cardiorespiratory wellness and confidence.

5. Improves body arrangement

In a 2018 study Trusted Source, scientists found that playing ball positively affected generally speaking body piece. In this investigation, undeveloped men went through 3 months of road b-ball preparing, which positively affected generally wellness and body organization. After the preparation, the men expanded their fit weight and brought down their muscle versus fat ratio.

6. Lifts heart wellbeing

Standard actual work assists with improving heart wellbeing and in general wellness levels. As indicated by research from 2019, b-ball increments resting pulses, which positively affects cardiorespiratory wellness. This is connected to a lower possibility of creating cardiovascular sickness.

Volleyball was concocted in 1895 by William G. Morgan, actual head of the Young Men's Christian Association (YMCA) in Holyoke, Massachusetts. It was planned as an indoor game for financial specialists who found the new round of ball excessively fiery. Morgan called the game "mintonette," until an educator from Springfield College in Massachusetts noticed the volleying idea of play and proposed the name of "volleyball." The first standards were composed by Morgan and imprinted in the principal version of the Official Handbook of the Athletic League of the Young Men's Christian Associations of North America (1897). The game before long demonstrated to have wide interest for both genders in schools, jungle gyms, the military, and different associations in the United States, and it was accordingly acquainted with different nations.

Volleyball is an extraordinary game that can be appreciated by individuals, all things considered, and expertise levels. It tends to be played all year as it very well may be played both inside and outside. To start with, it's a pleasant method to consume calories. Playing volleyball for 40 to 45 min can wreck to 585 calories. Volleyball likewise improves muscle strength and tone. The exercises required when playing volleyball reinforce the chest area, arms, shoulders, thighs, abs, and lower legs. What's more, volleyball improves deftness, reflexes, and balance. Likewise with any game there is a danger of injury when playing volleyball. Basic wounds in volleyball can be gathered into two classifications: abuse wounds and awful wounds. Some abuse wounds incorporate rotator sleeve tendonitis, elbow or wrist tendonitis, Patellar or Achilles tendonitis, and low back torment. Horrible wounds incorporate shoulder disengagement or division, rotator sleeve tears, wrists hyper-extends, finger breaks, Achilles ligament tears, ligamentous wounds, torn knee ligament, lower leg hyper-extends, muscle injuries and strains, and herniated plates.

To prevent injury, members ought to: Play out a warm-up comprising of extending and light high-impact action before play. Take part in a complete preparing program including adaptability, strength preparing, bounce preparing, speed and readiness drills, and intense exercise. Wear proper shoe wear with slide safe soles.

Utilize great strategy

Clear off the courts before play. Search for tricky spots if playing inside and search for flotsam and jetsam if playing outside in the sand or grass. Take into account sufficient recuperation.

Stay hydrated

Current life is presently solidly near. To lead a prosperous and productive life everybody needs to battle against substantial chances in each circle and phases of life. The field of games and sports is no exemption. In this field an athlete needs to against the rival, condition and against himself and along these lines he can reach at the top and still he needs to proceed with his work to stay in charge for a significant stretch. Assessment goes on, the individuals who substantiate themselves fitter in the battle for presence and adjustment, remain and the individuals who couldn't were exposed to termination. A far reaching work out schedule customized to an individual ordinarily centers around at least one explicit abilities, and on age-or wellbeing related needs, for example, bone wellbeing. Numerous sources likewise refer to mental, social and passionate wellbeing as a significant piece of in general wellness. This is frequently introduced in course books as a triangle comprised of three focuses, which speak to physical, passionate, and mental wellness. Physical wellness can likewise forestall or treat numerous ceaseless wellbeing conditions welcomed on by undesirable way of life or maturing. Working out can likewise assist individuals with resting better. To remain sound it is critical to take part in physical action. The marvel testing of competitors has consistently been a famous undertaking. There are various elements which are answerable for the presentation of an athlete. Execution in any game or sports not just relies upon physiological, mental, sociological and logical preparing factor yet additionally relies upon great physical make-up, Anthropometry, body synthesis, perseverance, adaptability, great response time, co-appointment, deftness, speed, quality and great body balance. Quality is one of the primary wellness segments significant for achievement in numerous games. Certain games, for example, weight lifting, wrestling and weight tossing, it is the most significant physical characteristic. In numerous different games, including group activities like rugby, Volleyball, Basketball great quality is likewise significant as a component of the general wellness profile.

Quality is the property of being genuinely solid (you can do, say, 100 push-ups) or intellectually solid (you can figure rates in your mind while individuals are yelling at you). Quality has a few shades of importance. The quality of something can be the proportion of how much power or weight it can withstand after some time (like a flood divider). Or on the other hand its power (like a pesticide). Or its force level (like a radio sign). Its battling capacities (like a military). Or on the other hand its claim to fame: A chameleon's quality is really in its capacity to mix in with its environmental factors. Dynamic offset is worried about the impacts of powers on the movement of a body or arrangement of bodies, particularly of powers that don't start inside the framework itself.

The study reveals that

The basketball players has higher strength ability as compared to the volleyball players. The dynamic balance were greater in volleyball players as compared to the basketball players. The above study was done and results were supported by (Vishnu Datt and Dr. Manohar Mane, 2013). Ostojic[^], S.M., S. Mazic, and N. Dikic (2006) directed an examination on Profiling in ball; Physical and physiological qualities of tip top players. The reason for this examination was to depict underlying and practical qualities of tip top Serbian ball players and to assess whether major parts in various positional jobs have distinctive physical and physiological profiles. Five men's b-ball groups partook

in the investigation and contended in the expert First National League. Physiological estimations were taken of 60 players during the last seven day stretch of their preliminary preparing for rivalry. As per positional jobs, players were classified as watchmen ($n = 20$), advances ($n = 20$), and focuses ($n = 20$). Gatekeepers were more seasoned ($p < 0.01$) and more experienced ($p < .01$) as contrasted and the two advances and focuses. Focuses were taller and heavier than watchmen and advances ($p < .01$), though forwards had essentially higher stature and weight than monitors ($p < 0.01$). Focuses had more muscle versus fat ($p < 0.01$) as contrasted and advances and monitors. Likewise, focuses had essentially lower assessed VO₂max esteems ($p < 0.01$) contrasted and advances and monitors. Likewise, the most elevated pulse frequencies during the last moment of the bus run test were lower in watches ($p < .01$) as contrasted and advances and focuses. Vertical bounce power was altogether higher in focuses ($p < 0.01$) as contrasted and watches. The consequences of the current examination exhibit that a solid relationship exists between body organization, high-impact wellness, anaerobic force, and positional parts in world class ball.

Barfield, et al., (2010) the Performance Index Evaluation (PIE) is a b-ball explicit appraisal of actual execution. The battery comprises of things ordinarily remembered for sport appraisals, like spryness and force, yet in addition tends to a frequently disregarded exhibition segment, in particular, center strength. The motivation behind this examination was to inspect the unwavering quality (test-retest, bury rater), legitimacy (measure related, develop related), and practice impact of the PIE among mens' and womens' school ball players. Test-retest gauges were moderate for men 32 Review of Related Literature (infraclass relationship co-proficient [ICC] = 0.79) and poor for ladies (ICC = 0.35), however entomb rater unwavering quality was high (ICC = 0.95). Measure related legitimacy proof (i.e., connection among PIE and playing time) was powerless, however develop related proof was worthy (i.e., school players had higher scores than secondary school players). A training impact was likewise shown among men. All in all, unwavering quality of the battery ought to be improved before its utilization is suggested among school ball players. Furthermore, the battery doesn't give off an impression of being an indicator of execution yet seems to recognize ability levels.

Zetou, et al., (2005) created three sea shore volleyball (BV) expertise tests and afterward check their dependability and legitimacy. BV as another game requires ability tests to assess the competitor's exhibition. Consequently, after a pretest to competitors, a preparation intercession program could be followed and helpful outcomes for the mentors could be gotten. Hence, and in the wake of considering all the 37 boundaries and extraordinary qualities of the game, explicit tests were developed by master sea shore volleyball trainers for the assessment of the set, the pass and the serve ability. The example comprised of forty ($N = 40$) BV players (21 male and 19 female), inside an age band of 13-26 years ($M = 17.22$, $SD = 6.08$). As indicated by Safrit (1986) a test should initially gauge what it was expected to quantify. Besides, it ought to be solid with unwavering quality being characterized as the level of consistency of the test. Four sorts of legitimacy were analyzed: consistent, substance, basis and develop legitimacy, and two kinds of dependability: inside consistency (infraclass) and solidness of the tests were likewise inspected in this investigation. The outcomes showed that the BV expertise tests were substantial and solid instruments and could along these lines be utilized by mentors to test the capacity of players to set, pass and serve the ball successfully.

Baskaran, (2001) developed a volleyball ability test and figured standards for school young men of various age bunches in Pondicherry State. 1,000 500 and five (1505) male school understudies in each gathering of 13 to 15 years were chosen as subjects. All the subjects were chosen from seventh, eighth, ninth, and tenth, classes in each school. For the development of new expertise tests, the agent chose pass and administration abilities. The model tests were the Brumbafch lower arm (under arm) finish volley assessment and Gladys Scot and Easter Frenche's administration arrangement test. Two new expertise tests were planned with appropriate court markings for the new

assistance ability test and for the underhand ability test. The dependability, legitimacy and objectivity of the new ability tests were set up. From that point standards were incorporated for the recently developed tests for every ability and for each age gathering. To develop standard, Hull scale measurable strategy was utilized. It was discovered that the recently built help expertise tests were acceptable and predictable. According to the subjective reviewing in the pass expertise, out of 1505 subjects, 73 fell in the weak classification, 194 were less than ideal, 554 normal, 483 better than expected, 180 great and 21 extraordinary. In the help expertise, according to the subjective reviewing it was discovered that out of 1505 subjects 86 fell in the faltering classification, 170 sub optimal, 543 normal, 522 better than expected, 138 great and 46 extraordinary.

Explanation of the issue

The fundamental reason for the investigation was to look at the Strength capacity, and Dynamic adjusts among Volleyball and Basketball players.

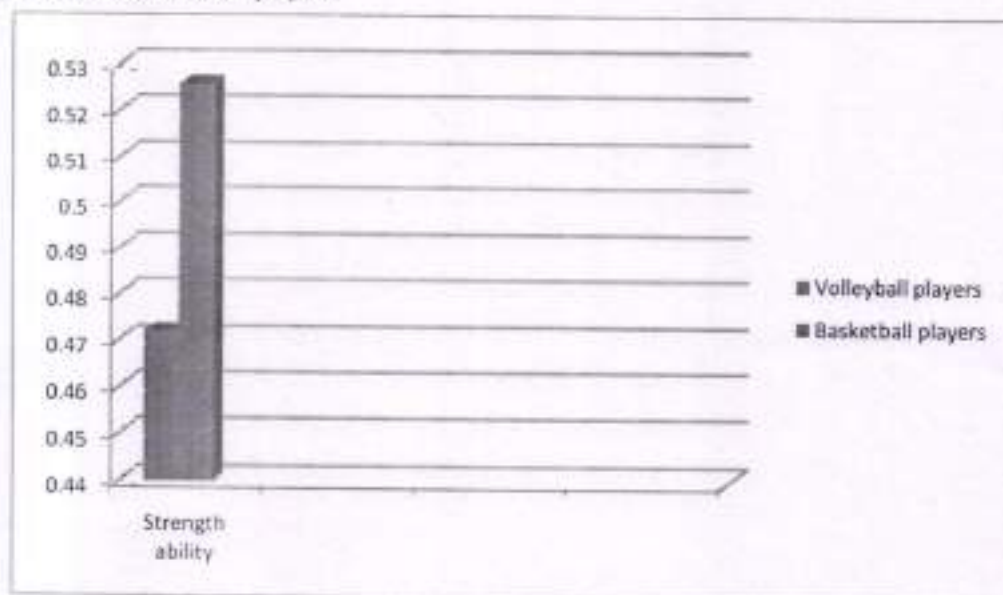
Methodology

The size and selection of the sample, the variable and the control employed the sources of data, the tools and the method of gathering data, the description of data gathering instruments and the statistical procedure used in the analysis are carefully described. To look at the Strength and Dynamic adjusts among Volleyball and Basketball Vertical bounce test (chief hop) and Modified Bass test was administrated to the subject. The age of the subject was between 15-17 years. The factors of the investigation were Strength and Dynamic adjusts. 't' Test was applied to ascertain the gathered information at 0.05 degree of significances.

Results and findings Strength ability of Volleyball and Basketball players

Variable	Source of variance	Mean	SD	t ratio
Strength ability	Volleyball Players	0.472	0.071	2.455*
	Basketball Players	0.526	0.045	

The above table indicates that there is a significant difference between the mean value of the strength ability of basketball and volleyball players. The strength ability of basketball players is higher than the volleyball players.

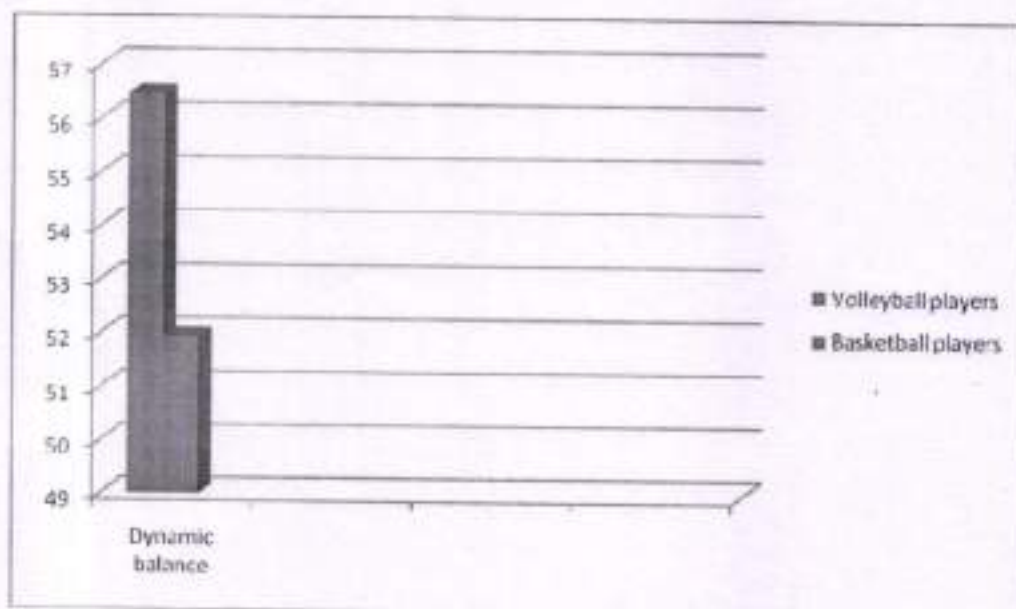

Dynamic balance of the Volleyball and Basketball players

Variable	Source of variance	Mean	SD	t ratio
Dynamic balance	Volleyball Players	56.47	5.44	2.628*
	Basketball players	51.95	5.15	

The above table indicates that there is a significant difference in dynamic balance between the Volleyball and basketball players. Volleyball players has higher dynamic balance compared to the basketball players.

Conclusion

The study reveals that the basketball players has higher strength as compared to the volleyball players. The significant difference has been observed. The dynamic balance of the volleyball players were greater than the basketball players.

References

1. Grasp D, Wilton M, McGown C, Bryce GR. The impact of profundity bounces and weight preparing on leg quality and vertical hop. *Exploration Quarterly for Exercise and Sport*. 1983; 54(1):5-10.
2. Coutts KD. Leg force and Canadian female volleyball players. *The Research Quarterly*. 1976; 47(3):332-333.
3. Bompa TO. *Periodization preparing of sports*. IL: Human kinetics; 1999.
4. Donatelli R, Carp Kenji. *Sports explicit restoration*, Chapter 9. Assessment of the Trunk and Hip. CORE. 2007;136-44. ISBN-13: 978-0-443-06642-9.
5. Paul D, Gabbett T, Nassis G. Spreyness in group activities: Testing, preparing and factors influencing execution. *Sports Medicine*. 2015;46(3):421-42.
6. Brunnstrom S, Betroti D. *Brunnstrom's clinical kinesiology*, 2012, sixth Edition.

-
7. Goutteborge V, Sluis M, Verhagen E, Zwerver J. The anticipation of musculoskeletal wounds in volleyball: The orderly improvement of a mediation and its practicality. *Inj Epidemiology*. 2017;4(1):25
 8. Sergej M. Ostojic, Sanja Mazic, Nenad Dikic. (2006). Profiling in Basketball; Physical and Physiological Characteristics of Elite Players. *The Journal of Strength and Conditioning Research*, 20.4, pp.740-744

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

**Ajanta
Prakashan**

Volume - IX, Issue - IV
October - December - 2020
English / Marathi / Hindi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - III

OCTOBER - DECEMBER - 2020

ENGLISH / MARATHI / HINDI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.399

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ. क्र.	लेख और लेखक का नाम	पृष्ठ क्र.
१	कोविड-१९ की संक्रामक अवस्था में 'योग' स्वस्थ जीवन की संजीवनी डॉ. वंदना हिमांशु जामकर	१-८
२	मनुष्य की हर अवस्था में योग और संगीत प्रा. अमोल वामुदेवराव गावंडे	९-१३
३	कोरोना महामारी से बचाव हेतु रोगप्रतिरोधक क्षमता बढ़ाने में योग की भूमिका प्रा. प्रमोद मुरलीधर काटकर	१४-१७
४ ✓	कोरोना संक्रमण काल में मानसिक स्वास्थ्य और रोगप्रतिरोधक क्षमता को बढ़ाने में योग की भूमिका प्रा. कुलदिप आर. गोंड	१८-२१
५	कोविड - १९ की स्थिति में ऑनलाइन शिक्षण अधिगम कार्यक्रम के लाभ एवं हानि डॉ. ओनिमा मानकी	२२-२७
६	'धर्म' : एक जीवन पद्धति डॉ. मृदुस्मिता देवी	२८-३४
७	प्राचीनतम हस्तशिल्प उद्योग पर कोविड-१९ का प्रभाव डॉ. हर्षिता तिथारी	३५-४१

४. कोरोना संक्रमण काल में मानसिक स्वास्थ्य और रोगप्रतिरोधक क्षमता को बढ़ाने में योग की भूमिका

प्रा. कुलदिप आर. गोंड

सहायक प्राध्यापक, सरदार पटेल, महाविद्यालय, बंद्रपुर

सारांश

आज के इस आधुनिक युग में हर एक व्यक्ति स्वास्थ्य के प्रति सजग हो गया है। हर व्यक्ति अपना स्वास्थ्य ठिक रखने तथा स्वस्थ जीवन जिने के लिए नियमित रूप से योगासन, प्राणायाम तथा कसरत कर अपने शरीर को स्वस्थ रख रहा है। आज के इस कोरोना संक्रमण महामारी में व्यक्ति बहुत परेशान है। उसकी परेशानी का कारण दो अनेक है, लेकिन आज की परिस्थिति में कोविड-१९ यानी कोरोना संक्रमण है। यह कोरोना वायरस दिसंबर २०१९ में चिन के वुहान शहर से पूरे विश्व में फैला है जिसकी वजह से आज पूरे विश्व में तथा भारत देश में लाकडाऊन जैसी स्थिति है। इस लाकडाऊन की वजह से व्यक्ति अपने घर में कैद हो गया है जिससे वह मानसिक रूप से अस्वस्थ हो रहा है। इस महामारी की वजह से व्यक्ति मानसिक रूप से परेशान है। जैसे की उसे डर सता रहा है की कही उसका नौकरी न चली जाए, बेरोजगारी, गरीबी, कोरोना संक्रमण होने का डर, परिवार को कोरोना से बचाने का डर ऐसी अनेकों परेशानी से व्यक्ति मानसिक रूप से परेशान है। इस परिस्थिति में व्यक्ति को रोज योग, प्राणायाम, दीड, पैदल चलना, घूमना, कूदना, कसरत करना और खेलना इत्यादि शारीरिक व्यायाम करना चाहिए। जिससे व्यक्ति का मानसिक स्वास्थ्य ठिक रहेगा और जिससे वह इस कोरोना संक्रमण से अपना और अपने परिवार का बचाव कर सकता है। क्योंकि की स्थिति में बाजार में न तो किसी भी प्रकार की दवा बनी है न ही कोई टिक या लश बनी है। जब तक हमें कोरोना वायरस की दवा नहीं मिल जाती तब तक हमें अपने आप को इस कोरोना संक्रमण से बचाने के लिए प्रतिदिन ४५ से ५५ मिनट तक योगासन व प्राणायाम का अभ्यास करना चाहिए जिससे हमारा मानसिक स्वास्थ्य ठिक रहता है और हमारे शरीर में रोगप्रतिरोधक क्षमता बढ़ती है जिससे हमारे शरीर में कोरोना वायरस से लड़ने की क्षमता बढ़ती है। इस कोरोना महामारी से विकसित देश जैसे अमेरिका जैसे देश भी नहीं बच पाया है।

Key Words: मानसिक स्वास्थ्य, रोगप्रतिरोधक क्षमता, संक्रमण, कोरोना, व्यायाम, योग, प्राणायाम, आसन।

प्रस्तावना

योग एक प्राचीन भारतीय जीवन पद्धति है। जिसमें शरीर, मन और आत्मा को एक साथ लाने का काम किया जाता है। योग अभ्यास से शरीर, मन और मस्तिष्क को पूर्ण रूप से किया जाता है। तिनो के

ठिक रहने से मनुष्य अपने आप को स्वस्थ महसूस करता है। यो से न सिर्फ बिमारियों को दूर किया जाता है। बल्कि शरीर को मजबूत, लौकिक भी बनाया जाता है। योग से हम अपने शरीर को सुंदर और निरोगी रख सकते हैं। व्यक्ति के लिए शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य बहुत आवश्यक है। अगर कोई व्यक्ति शारीरिक रूप से स्वस्थ है। लेकिन मानसिक रूप से अस्वस्थ है तो उसे अपने जीवन में कई प्रकार की समस्याओं का सामना करना पड़ सकता है। योग अभ्यास से वह अपने मानसिक स्वास्थ्य को स्वस्थ रख सकता है। मानसिक स्वास्थ्य से वह अपने जीवन में आनेवाली कठिनाईयों का झटका सामना करता है। और उसे अपनी क्षमता का पता चलता है। जिससे उसमें आत्मविश्वास आता है। की वह कुछ भी कर सकता है। योग अभ्यास से व्यक्ति में रोगप्रतिरोधक क्षमता बढ़ती है। और व्यक्ति का शरीर बाहरी किसी भी संक्रमण से तथा बिमारियों से लड़ता है जब कभी व्यक्ति अस्वस्थ होता है तो उसके शरीर की रोगप्रतिरोधक क्षमता से वह जल्दी स्वस्थ हो जाता है। अब प्रश्न यह है की रोगप्रतिरोधक क्षमता को कैसे बढ़ाए तो इसका सीधा सा उत्तर है योग। यह कहा जाए की स्वास्थ्य से जुड़ी किसी भी समस्या का इलाज योग है तो यह गलत नहीं होगा। ऐसे ही आज के इस समय में कोरोना नामक महामारी ने पूरे विश्व पर कब्जा किया है। जिससे भाव भी अधुना नहीं है। इस महामारी ने लोगों में दहसत फैलाई है। यह संक्रमण दिसंबर 2019 में चिन इस देश से पूरे विश्व में फैला है। इस वायरस की वजह से कितने लोगों की मृत्यु हो गई है। अभी तक इस वायरस का टीका या दवा नहीं बनी है। ना ही इसका कोई इलाज है। इस महामारी से व्यक्ति को उसके शरीर की रोगप्रतिरोधक क्षमता ही बचा सकती है।

उद्देश

1. योग अभ्यास से कोरोना संक्रमण को दूर रखा जा सकता है इसका अध्ययन करना।
2. योग अभ्यास से कोरोना काल में हम अपने मानसिक स्वास्थ्य को कैसे ठिक रखे इसका अध्ययन करना।
3. योग अभ्यास से मनुष्य अपनी रोगप्रतिरोधक क्षमता को कैसे बढ़ा सकता है इसका अध्ययन करना।
4. संसर्गजन्य संक्रमण और कोरोना वायरस से लड़ने में योग का क्या महत्व है इसका अध्ययन करना।

संशोधन पद्धति

इस अनुसंधान में अनुसंधानकर्ता द्वारा अपनाए गए संशोधन पद्धति निम्नलिखित है। इस अनुसंधान में कोरोना संक्रमण काल में मानसिक स्वास्थ्य और रोगप्रतिरोधक क्षमता को स्वस्थ रखने में योग की भूमिका इस विषय को लिया गया है। किसी भी अनुसंधानकर्ता को अनुसंधान करना है तो वह अनुसंधान वैज्ञानिक पद्धति पर आधारित होनी चाहिए इस अनुसंधान में मानसिक स्वास्थ्य और रोगप्रतिरोधक क्षमता को बढ़ाने में योग की भूमिका संबंधित आंसनों और तथ्यों का संकलन विशिष्ट चयनित परिक्षण के माध्यम से उपयोग किया गया है। जब कोई व्यक्ति, समूह, समाज, कोई घटना, कोई विषय या वास्तविक तथ्यों का वर्णात्मक विश्लेषण करता है। वह वर्णात्मक अनुसंधान का मुख्य उद्देश्य है। ऐसे ही प्रस्तुत अनुसंधान में तथ्य संकलनन दुष्यम

तथ्य सामग्री का उपयोग किया गया है। इसमें योग, साहित्य, पुस्तक, वर्तमानपत्र, मॅगजिन, भाषण, संकेतस्थल, धार्मिक ग्रंथ, ऐतिहासिक वृत्तचित्र इत्यादि से लिए गए हैं।

तथ्य विश्लेषण

भारतीय संस्कृति, धर्म और दर्शन में योग का अत्यधिक महत्व है। आध्यात्मिक उन्नति या शारीरिक और मानसिक स्वास्थ्य के लिए आवश्यकता व महत्व को प्रायः सभी दर्शनों एवं भारतीय धार्मिक सम्प्रदायों ने एकमत से इसे स्वीकार किया है। यदि हम योग को नियमित रूप से अपने दिनचर्या में सम्मिलित करते हैं तो अपने शरीर को शारीरिक रूप से तथा मानसिक रूप से स्वस्थ रख सकते हैं। इसके लिए हमें प्रतिदिन ४५ से ५५ मिनट योगासन और प्राणायाम का अभ्यास करना चाहिए जिससे हमारा मानसिक स्वास्थ्य और रोगप्रतिरोधक क्षमता में वृद्धि होगी और हमारा शरीर किसी भी परिस्थिति में संक्रमण से तथा कोरोना वायरस से लड़ सकता है और हमें स्वस्थ रखता है। इस कोविड-१९ कोरोना संक्रमणकाल में व्यक्ति घर में ही लॉकडाउन हो गया है। जिससे मनुष्य विविध प्रकार की मानसिक तनावों से गुजर रहा है। जैसे की नौकरी जाने का डर, बेरोजगारी, गरीबी, कोरोना संक्रमण होने का डर, परिवार को कोरोना से बचाने का डर, हमारे आस पास किसी को कोरोना हुआ उसका भय इस प्रकार की अनेकों समस्याओं से मनुष्य के मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव पड़ रहा है। जिससे व्यक्ति मानसिक तौर पर बिमार पड़ रहा है। जिससे व्यक्ति में स्वास्थ्य संबंधी, व्यवहार, फैसले, नियमित व्यायाम, पर्याप्त निद्रा आदि को प्रभावित कर रहा है। आज पूरे विश्व में योग के महत्व को जाना है। इसकी महत्ता को जानते हुए इसे कई लोगों ने अपनाया है। योग हमारे स्वास्थ्य को बेहतर बनाता है। साथ में यह हमारे मानसिक स्वास्थ्य को भी सुधारता है। जो लोग नियमित रूप से योग करते हैं। उनका शारीरिक और मानसिक स्वास्थ्य ठिक रहता है। मानसिक स्वास्थ्य ठिक रखने के लिए योग में अनेक प्रकार के आसन हैं। उनमें से निम्नलिखित आसन करें जैसे बालासन, उलानासन, सर्वाङ्गसन, प्राणायाम, मेटिटेशन आदि आसन करने से आपका मानसिक स्वास्थ्य ठिक रहता है। और आप जानते हैं की आपके शरीर की रोगप्रतिरोधक क्षमता अच्छी होगी तो आप किसी भी संक्रमण से या कोरोना वायरस से बच सकते हैं। यदि आप नियमित रूप से योगासन में निम्न आसन करते हैं। तो आपके शरीर की रोगप्रतिरोधक क्षमता बढ़ती है और आप किसी भी संक्रमण से लड़ सकते हैं। जैसे ताडासन, वृक्षासन, पार्श्वगुप्तासन, त्रीकोणासन, उत्कटासन, उष्टासन, पश्चिमोत्तानासन, पवनमुक्तासन, उतानपादासन, मधुकासन, भुजङ्गासन, मत्स्यासन ऐसे ही प्राणायाम प्रक्रिया में कपालभाती, भस्त्रिका, अनुलोम विलोम इत्यादि आसन व प्राणायाम योग प्रशिक्षक के मार्गदर्शन में ही करें ताकी आपकी रोगप्रतिरोधक क्षमता बढ़ाने में मदद होगी।

निष्कर्ष

इस अनुसंधान में पूरे विश्व को सामने कोविड-१९ के रूप में कोरोना संक्रमण ने महामारी का रूप धारण किया है। इस संक्रमण का ना तो कोई दवा है ना ही इसका कोई ठिक बना है। इस संक्रमण से बचने के लिए इस अनुसंधान में देखा गया है की योगासन और प्राणायाम से व्यक्ति अपनी मानसिक स्वास्थ्य और रोगप्रतिरोधक क्षमता को बढ़ा कर अपने स्वास्थ्य को स्वस्थ रख सकता है। तथा कोरोना संक्रमण से

अपने आप को बना सकता है। यह सब हम योगासन और प्राणायाम के अभ्यास से ही कर सकते हैं। आज के इस कोरोना संक्रमण काल में योगासन ही एक ऐसा गमवान इलाज है। जो हमें इस संक्रमण से बचा सकता है। इसलिए हमें नियमित रूप से प्रतिदिन योग अभ्यास कर के अपने मानसिक स्वास्थ्य को ठिक रखना है। और अपनी गैरप्रतिरोधक क्षमता को बढ़ाए रखना है। इसलिए हर व्यक्ति प्रतिदिन योगासन करे और स्वस्थ रहे और अपने परिवार को स्वस्थ रखे।

संदर्भ

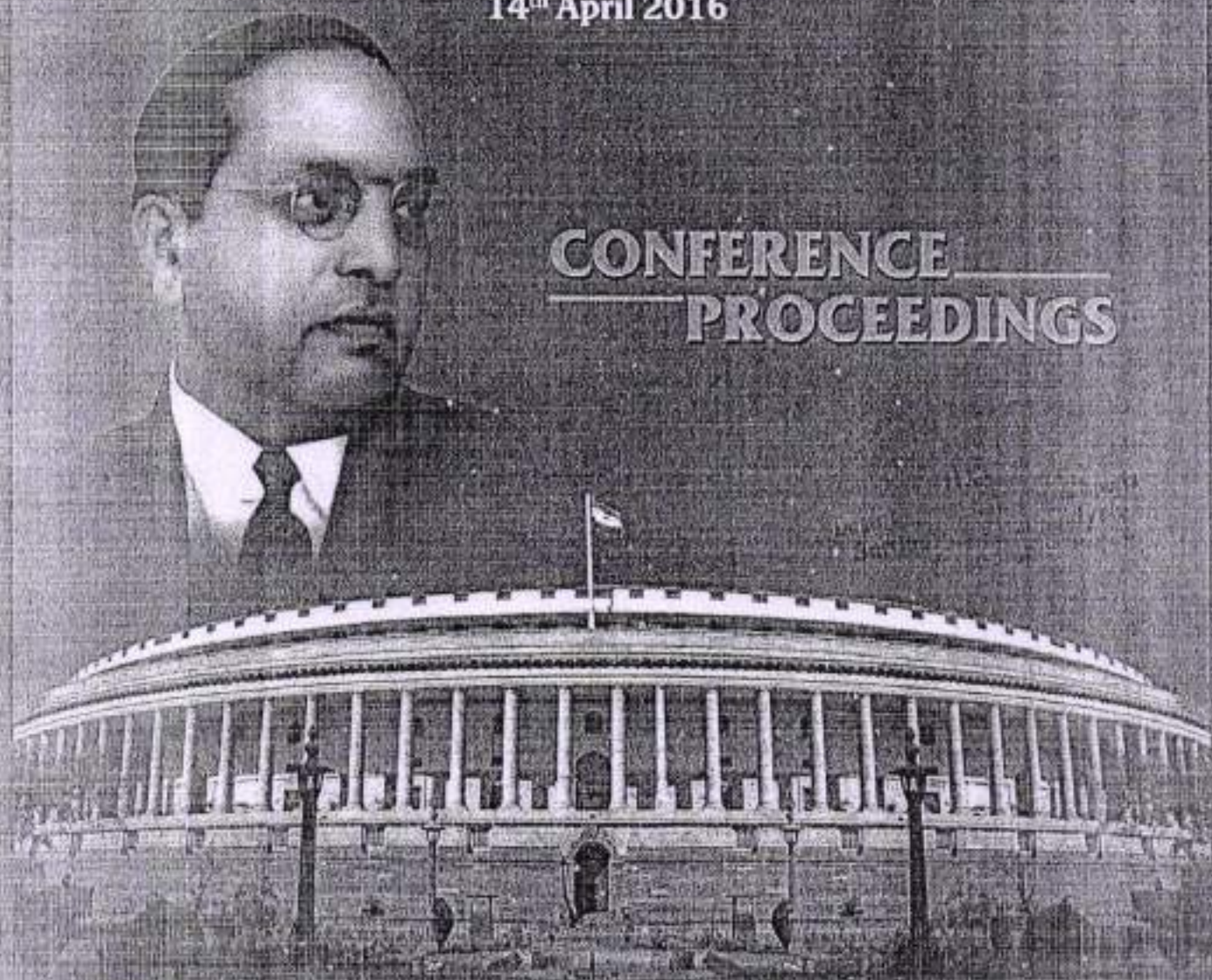
1. रणजित बिकाटे, आरोग्य सप्तमी, रिया पब्लिकेशन, २०१३
2. S. Telles, N. Singh, and A. Balkrishna, "Managing mental health disorders resulting from trauma through yoga: a review," Depression Research and Treatment, vol. 2012, Article ID 401513, 9 pages, 2012. View at: Publisher Site | Google Scholar
3. अरुण खोदकर, योग आरोग्यम सुख संपदा, ज्योति मुद्रण, २००३
4. आचार्य देवव्रत, निरोगी शरीर, कुशाग्रबुद्धि, एकाग्र मन की प्राप्ति के लिए योगासन, विद्याभारती, प्रकाशन लातूर
5. Modulation of immune responses in stress by Yoga
6. R. P. Brown and P. L. Gerbarg, "Sudarshan Kriya yogic breathing in the treatment of stress, anxiety, and depression: part I—neurophysiologic model," Journal of Alternative and Complementary Medicine, vol. 11, no. 1, pp. 189-201, 2005. View at: Publisher Site | Google Scholar
7. <https://www.prabhatkhabar.com/health/immunity-boosting-international-yoga-day-2020-mental-stress-coronavirus-theme-weight-loss-heart-benefits-side-effect-latest-health-news>
8. <https://www.herzindagi.com/hindi/fitness/world-mental-health-day-2019-3-yoga-asanas-that-improve-mental-health-article-130880>

**National Conference
On
"Dr. B.R. Ambedkar : An Architect of Modern India"**

14th April 2016

**CONFERENCE
PROCEEDINGS**

- Organized by -

**Dr. Babasaheb Ambedkar Memorial Society, Chandrapur
&
Dr. Ambedkar College of Arts, Commerce & Science, Chandrapur.**

S.No.	AUTHOR	TITLE OF PAPER	PAGE NO.
27.	Dr. Sanjiv K. Nimbalkar	Dr. Ambedkar's Vision For Social & Economic Realism	80
28.	Prof. Sunil Dakhole	Gender And Disciplinary Choices: Women In Higher Education In India	83
29.	Dr. Sanjay Barde	Educational Philosophical views of Dr. Ambedkar on Higher Education	86
30.	प्रा. हरिश्चंद्र गोविंद बोरकर	बुध्द धम्म आणि विज्ञानवाद	88
31.	प्रा. खु. दिपाली भा. दडिचर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा कृषी चळवळीतील सहभाग व भारतीय शेतकरी	90
32.	प्रा. कल्पना एम. कवडे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीमुक्ती विषयक विचार व कार्य	94
33.	डॉ. एस. एस. कावळे	बाबासाहेबांना अभिप्रेत सामाजिक न्याय	97
34.	अनुताई दहेगांवकर	भारतीय स्त्री आणि डॉ. आंबेडकर	99
35.	प्रा. विशांती घडाडे (सोब्रानडे)	भारतीय घटनासंहिता व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	101
36.	गु. मंजुषा जी. पाळके	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मानवी मनाचा दृष्टिकोन : एक चिकित्सात्मक अभ्यास	103
37.	डॉ. पी. एन. बाघ.	स्त्रियांच्या उत्थानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान.	107
38.	प्रा. डॉ. एस. पी. उमरे	भारतीय संविधान आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	111
39.	डॉ. विश्वनाथ लाडे	भारतीय संविधानामध्ये बहुजनांच्या हितासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या तरतूदी	114
40.	डॉ. डी. जी. नृशाखेत्री	भारतीय संविधान आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	118
41.	प्रा. डॉ. वी. एम. कऱ्हाडे	भारतीय संविधान व सामाजिक न्याय	120
42.	प्रा. डॉ. दिलीप अलोणे	डॉ. आंबेडकरांची शैक्षणिक दृष्टी	125
43.	प्रा. डॉ. तृषा एन. पाटील	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे उच्च शिक्षणविषयक विचार	127
44.	गु. सना अ. गवई	विद्यार्थ्यांचे दिपस्तंभ, डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर	131
45.	मिरीष टी. पाचगाई	डॉ. आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार आणि कार्य	133
46.	हेमराज डी. निळाडे	डॉ. आंबेडकर : सामाजिक आणि राजकीय विचार	135
47.	अजयपाल रामदास कातकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व बौध्द धम्म	139
48.	प्रा. कुलदीप आर. गोंड	महिला सक्षमीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान	142
49.	प्रा. अजायब शामसुंदर राऊत	समाजसुधारणेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका	145
50.	प्रा. महेश प्रभाकर रत्नपारखी	संत साहित्य डॉ. आंबेडकरांचा दृष्टिकोन	148
51.	प्रा. मनोज टी. सोनठवळे	भारतीय स्त्री-मुक्ती चळवळीचे प्रणेते : डॉ. वि. आर. आंबेडकर	151
52.	प्रा. भालचंद्र वि. अतकुलवार	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्री विषयक विचार	154
53.	प्रा. मोनदा मनोहर (नार्वक)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेला बौध्द धम्म आणि त्यापुढील आव्हाने	157
54.	डॉ. निलिमा चौहान	डॉ. आंबेडकरांचा राज्य समाजवादी दृष्टिकोन	161
55.	प्रा. फुलचंद वासुदेव निरंजने		

महिला सबलीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

प्रा. युलदीप आर. जोड

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी प्रामुख्याने समाजातील तळागाळातील उपेक्षित लोकांसाठी, त्यांच्या अधिकारासाठी व समानतेसाठी आयुष्यभर लढा दिला. न्याय, समता, बंधुता या मार्गावर त्यांचा विश्वास होता. प्राचीन काळापासून भारतीय स्त्रीला समाजात स्थान नव्हते. त्यांच्या वाट्याला उपेक्षेतेचे जीवन आले होते. समाजातील सर्वात शेवटचा घटक म्हणजे स्त्री. बाबासाहेबांनी भारतीय स्त्रियांची स्थिती व त्यांच्या समस्या त्यांच्या नजरेतून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्री-पुरुष समानता हा विषयच खूप गहन आहे. स्त्रियांच्या समस्या सोडविण्यासाठी अनेक समाजसेवकांनी प्रयत्न केला. बाबासाहेबांनी मुक्तायक व बहिष्कृत भारत या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून १९२० साली स्त्री-पुरुष समानता व शिक्षण या विषयावर एक वेगळी चळवळ सुरू केली.

बीजशब्द:- महिला सशक्तीकरण, मुक्तायक, बहिष्कृत भारत, काळ राम मंदीर,

प्रस्तावना:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे २०व्या शतकातील भारतातील एक उल्लेखनीय असे विद्वान होते. समाजाच्या तळागाळातील सर्व अधिकारापासून वंचित असणाऱ्या लोकांसाठी बाबासाहेबांनी जीवनभर कार्य केले आहे. त्यांनी विविध समाज, धर्म, लोक, जातीप्रथा यांचा अभ्यास करून उपाय मांडण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. आंबेडकर फक्त गरीबांचे कैवरीच नव्हते तर, एक राजकीय वादळ, अर्थशास्त्रज्ञ, समाज सुधारक, स्वातंत्र्य सेनिक व बौद्ध धर्मप्रचारक व प्रसारक अशा अनेक भूमिका त्यांनी एकच जीवन जगतांना सांभाळल्या. दलिततांचा कैवार करतांनाच त्यांनी भारतीय समाज, रूढी प्रथा परंपरा यांच्या ओझ्याखाली दबल्या गेल्या स्त्रियांकडेही लक्ष दिले. बाबासाहेब व्यासंगी होते म्हणूनच त्यांनी भारतीय धर्म परंपरांचा अभ्यास केला. त्यासाठी त्यांनी मनुपूर्व व मनुकालीन स्त्रियांच्या परिस्थितीचा अभ्यास केला. मनुच्या मते पती-पत्नीमध्ये पती कर्तव्य शून्य असला तरी

पत्नीने पती म्हणून त्याची पूजा करावी. तसेच तिला शिक्षण, पुनर्विवाहाचा, आर्थिक स्वातंत्र्याचा, समानतेचा अधिकार प्राप्त. धर्मग्रंथ मनस्मृती मध्ये दिलेला नव्हता. स्त्री ही जन्मापासून पुरुषावर अवलंबून असलेली दिसून येते. ती मुलगी, पत्नी, अशा भूमीकेतून स्वतः पुरुषांचे संरक्षण मागतांना दिसून येते.

मनुच्याकाळापूर्वीची स्त्रियांची स्थिती-

अथर्ववेदामध्ये स्त्रीला उपनयन अधिकार प्राप्त होत. तिचे ब्रम्हचर्य संपल्यावर ती विवाह योग्य आहे. श्रौत्र सुत्रानुसार स्त्री वेद मंत्रोच्चार करू शकत होती. तसेच वेदमंत्र उच्चारणे शिक्षण दिले जाई. 'पाणिनी' स्त्रीया गुरुकुल मध्ये प्रवेश घेऊन वेदमंत्राचे ज्ञान ग्रहण करित होत्या. धर्म, आध्यात्म, तत्त्वगिन्या अशा कठीण विषयावर ती पुरुषांसोबत चालत होती. युद्धशास्त्राचे ज्ञान सुद्धा ग्रहण करित होत्या. जनक आणि सुलत याज्ञवल्क, गार्गी, मैत्रेयी, शंकराचार्य, विद्याधरी काळातील महत्त्व विदुषी होत्या. वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते की, मनुपूर्व काळात स्त्रिया शिक्षण व ज्ञान क्षेत्रात उच्चस्थ स्थानी होत्या. तेव्हा स्त्रिया खूप सन्मान दिला जायचा. राजेशाहीच्या काळात राजासोबत राणीचा दर्जाही खूप मोठा होता. पुत्र प्राप्तीसाठी आठ वर्षांनी दुसऱ्या लग्न करण्याचा अधिकार होता.

कौटील्यनुसार पती पत्नीमध्ये जर वैर निर्माण होत असेल तर ती वैवाहिक जीवनातून मुक्त होऊ शकत होती. शुद्र, वैश्य, क्षत्रीय, ब्राम्हण वर्णातील स्त्रियांना जर पुत्र प्राप्त होत नसतील तर त्यांनी क्रमशः १, २, ३, ४ वर्ष प्रतिक्षा करावी व नंतर पुनर्विवाह करावा. हे आश्चर्यकारक होते की कौटील्याच्या काळात आपल्या पती विरोधी मानहानी झाल्यास न्यायालयीन मदत घेऊ शकत होती. जरी मनुच्या काळात स्त्रीला समाजात स्वतंत्र स्वातंत्र्य नव्हते तर मनुपूर्व काळी स्त्री स्वतंत्र होती सुखी होती परंतु न्याय अन्याय याबाबतीत मनु चिंतीत नव्हता. मनुला माहीत होते की स्त्रीने आपल्या स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग करू नये. शुद्र व्यक्ती बरोबर विवाह केला तर वर्ण व्यवस्था नाट होऊ शकते. संपत्ती बाबतचे मनुचे विचार हे यापेक्षाही संतापदायक

होते. पत्नी, पुत्र आणि दास या तिघांच्याजवळ कोणतीही संपत्ती नसावी; जे असेल ती किंवा मिळवलेली ती सुद्धा त्या स्त्रीने, पत्नी व दासीने आपला मालक म्हणजे पतीस द्यावी. ती जर विषवा असेल तेव्हा तिला संपत्ती मिळेल पण जर ती कुटूंबाच्या बाहेर राहिल असेल तरच. मनुने स्त्रीला मारण्याचा सुद्धा अधिकार दिलेला होता. स्त्री, पुत्र, दास जर दुरुव्यवहार करत असेल तर त्यांना लाकडाच्या काठीने मारावे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मोर्समॅटिरीयल पब्लीकेशन कमेटी द्वारा प्रकाशित एका पुस्तकामध्ये "दि वूमन अँड दि काऊंटर रिवोल्युशन" (नारी और प्रतिस्पर्धा) यामध्ये मनुने शुद्धबाबत जितका अनादर व्यक्त केला होता तितकाच स्त्रियांबाबत सुद्धा होता. स्त्रिया ह्या संसारात पुरुषांना मोहीत करतात तसेच बुद्धीमान व्यक्ती स्त्रियांमध्ये सुरक्षित राहू शकत नाही. स्त्रिया रूप, देखणेपणाची अपेक्षा न करता तसेच वयाचेही भान न ठेवता ती स्त्री सुंदर किंवा कुरूप व्यक्ती बरोबर संबंध ठेऊ शकते. पत्नी ही पतीची संपत्ती होय. त्याचा अर्थ की स्त्री विवाहित झाल्यानंतर दुसऱ्या व्यक्तीचा विचार करण्याचेही स्वातंत्र्य तिला नसते. ही बाब पुरुषाला तिच्या सोबत बांधण्याची नसून स्त्रीला पुरुषांसोबत बांधून देण्याचे होय. तसेच पुरुष स्त्रिया त्याग करू शकतो तसेच तिची विक्री सुद्धा होऊ शकते; परंतु जी स्त्री विकल्या गेली आहे ती विकत घेणाऱ्या व्यक्तीची वैध पत्नी होऊ शकत नाही. स्त्रिला शिक्षणाचा कोणताही अधिकार नाही. तिला वेद पठणाचे अधिकार नाही. कारण ती अपवित्र आहे. ब्राम्हण धर्मानुसार यज्ञ करणे धर्मत्वेनुसार आहे परंतु स्त्रियांना यज्ञ करण्याची अनुमती नव्हती.

एकंदरित मनुने आपल्या मनुस्मृति या ग्रंथात स्त्रियांवर अन्यायच केलेला होता. मनुच्या मते प्राचीन काळापासून चालत आलेली वर्ण व्यवस्था टिकून रहावी असे होते. स्त्रियांवर बंधने लादून कदाचित तो वर्णसंकर थांबवू पाहत होता; परंतु हे करित असताना त्याने पुरुषांवर कोणतीही बंधने लादली नाही.

म्हणूनच महात्मा फुले यांनी केलेल्या कार्याचा वसा घेऊन बाबासाहेबांनी स्त्रियांना सशक्त करण्यासाठी हिन्दु स्त्रिया उदय आणि अस्त, प्राचीन भारतातील महिलांची स्थिती, विविध धर्म ग्रंथातील स्त्री भूमिका यावर त्यांनी मनुने मांडलेली स्त्रीविषयी विविध विरोधी विधाने शोधूनच काढली नाहीतर खोडूनही काढली. त्यामुळे स्त्री समाजात पुरुषांच्या तुलनेत कार्य करायला पूढे

सरसावली. त्यांच्या मते स्त्रियांवर जर विश्वास दाखवला तर त्या सामाजिक क्षेत्रामध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडू शकतात. सामाजिक चाली, रूढी, प्रथा, परंपरा निर्मूलन स्त्रियांद्वारे योग्य प्रकारे होऊ शकते. तिने कोणत्याही कार्यक्रमांमध्ये पती बरोबर मित्र म्हणून सहभागी झाले पाहिजे. स्त्रियांनी गुलामीचे जीवन जगणे नाकारले पाहिजे. तरच ती समाजामध्ये ती स्वतःची ओळख निर्माण करू शकते. संरक्षण ही स्त्री सबलीकरणातील सर्वात महत्त्वपूर्ण बाब होय. ती पुरुषांच्या बरोबरीने तेव्हाच येईल जेव्हा ती स्वतः सशक्त व सबल होईल.

महिला सक्षमीकरणासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जुन्या चालीरीती, परंपरा, रूढी आणि पद्धती यात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. बाबासाहेब कृतीशील विचारवंत होते म्हणूनच त्यांनी दलितमुक्ती चळवळीत स्त्रियांना सहभागी करून घेतले. १९३० मध्ये नाशिक येथील काळा राम मंदीराच्या प्रसंगी बाबासाहेबांच्या बरोबर मंदीराचे प्रवेशद्वार खुले करण्याचा चळवळीत सुमारे ५०० स्त्रीया सहभागी झाल्या होत्या. हक्कासाठी लढा हा कायम बाणा ठेऊन बाबासाहेबांनी शेवट पर्यंत अन्यायाच्या विरुद्ध नेहमीच पुढाकार घेतला आणि त्यांनी या लढ्यात स्त्रियांचा सहभाग मिळवून त्यांच्या स्वत्वाची जाणीव निर्माण केली. बाबासाहेबांनी महिलासशक्तीकरण आणि सामाजिक सुधारणा या प्रक्रीयेत महिलांच्या भूमिकेवर विश्वास ठेवला. मग तो महाडचा सत्याग्रह असो वा अन्य सत्याग्रह असो. महाडच्या आंदोलनात पुरुषांप्रमाणे ३०० स्त्रीयांनीही सहभाग घेतला. महिलेचा सन्मान म्हणजे स्वतःचा सन्मान आहे हे त्यांनी भारतीय जनतेला पटवून दिले.

बाबासाहेबांनी भारतीय स्त्रियांचा अभ्यास केला त्यावेळी त्यांना जाणविले की जास्त अपत्यांना जन्म घातल्यामुळे स्त्रिया शारीरिक दृष्ट्या व आर्थिक दृष्ट्याही कामजोर होत आहेत. म्हणून १९४२ मध्ये त्यांनी स्त्रियांना कुटूंब नियोजनाचा सल्ला दिला; तसेच मातृत्व लाभासाठी तत्कालीन सरकार समोर विधेयक सुद्धा मांडले. तुलसीबाई बनसोडे त्यांनी सुरू केलेल्या चोखामेळ वृत्तपत्राच्या माध्यमातून आंबेडकरांनी गरीबी, निश्चरता, महिला जागृती, बालविवाह, देवदासी प्रथा या अन्यायकारक सामाजिक प्रथेविरुद्ध लढण्यास महिलांना प्रेरित केले. शिक्षण व समानता या दोन्ही अतिशय महत्वाच्या विषयांवर आंबेडकरांनी सखोल

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B. Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- CCLXXVIII (278) C

**'CONTEMPORARY APPROACHES AND APPLICATIONS IN
PHYSICAL EDUCATION & SPORTS SCIENCES'**

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
A. S.R. & D. T.
Institute Amravati

Editors

Dr. Vijay Dhote and Dr. A P Joshi

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Impact Factor - 7.675

ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2021

ISSUE No- (CCLXXVIII) 278 (C)

**'CONTEMPORARY APPROACHES AND APPLICATIONS
IN PHYSICAL EDUCATION & SPORTS SCIENCES'**

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Vijay Dhote and Dr. A P Joshi

Editor

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY CONFERENCE ON
'CONTEMPORARY APPROACHES AND APPLICATIONS IN PHYSICAL
EDUCATION & SPORTS SCIENCES'

Organized by

RTM Nagpur University Physical Education Teachers Association

In Association with

Department of Physical Education & Sports, of
Ambedkar College, Dikshabhumi, Nagpur
Annasaheb Gundewar College, Nagpur
R. S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur
Renuka College, Besa, Nagpur
Jyotiba College of Physical Education, Nagpur
Taywade College, Koradi
Arvinbapu Deshmukh Mahavidyalaya, Nagpur

26-27 March 2021

Editor Chief- Dr. Vijay Dhote and Dr. A P Joshi

Sub-Editor- Dr. D C Wankhede, Dr. Sanjay Choudhari, Dr. Vijay Datarkar

Editorial board - Dr. Parveen Kumar, Dr. Amit Tembhurne, Dr. Vishakha Joshi, Dr. Bablu Shrigiriwar,

Dr. Sunil Bhotmange, Dr. Pravin Patil, Dr. Surendra Tiwari, Dr. Avinash Titarmare.

21	Sociological & psychological Aspects of Sports	Dr.Sunil Bhotmange	86
22	Sociological Aspects of Women in Sports	Dr. Varsha Bhujbal	89
23	Yoga and Sports	Prof. Dr. Vinod Marotrao Bali	92
24	Sports Training	Dr.Anand Shrinath Bhatt/ Prof. Chatse Ashok Jayaji	96
25	Yoga For Health In Modern Era	Dr.Chhaganlal Babulal Katre	98
26	Vital Role Of Sports In Fitness: Building Endurance And Coordination	Prof. Gajanan S. Paikat	103
27	A Comparative Study of Emotional Intelligence of University and College Level Handball Players of Nagpur, Maharashtra	Janardan Roy Pramanik	107
28	Impact of Media on Sports	Prof. Dnyaneshwar V. Thakre	110
29	Development in Yoga	Dr.Sudhir Kahate	113
30	Role of psychological variable's for the sports performance	Samit Saibya	120
31	महिला खेळाडूंची सामाजीक दृष्टीकोणातून प्रगतीकडे वाटचाल	डॉ. अरुणा धुल (देवगडे.)	126
32	आधुनिक युग : योग— गरज व भूमिका	सौ. प्रज्ञा अरविंद भगत	131
33	व्यक्तिमत्व विकासात शारीरिक शिक्षणाची भुमिका	प्रा. डॉ. उदय डी. मेंडुलकर	134
34	योग उत्पत्ती, इतिहास एवं विकास	डॉ. पूषन फुडे	139
35	कोरोना संक्रमण से खेलों पर होनेवाले प्रभाव का एक अध्ययन	प्रा. कुलदिप आर. गोंड / डॉ. पुष्पांजली भो. कांबळे	142
36	आदिवासियों कि संस्कृती और समाज	प्रा.शरद बाखडे	146
37	आधुनिक युग मे योग का महत्व - एक अध्ययन	प्रा. वसंत निनावे	152
38	Yoga for health and stress management in modern era	Dr. Deepak Arajpure	156
39	Role Of Sports Psychology In Physical Education And Its Significance	Principal Dr. Chandrashekhar Kumbhare	159
40	महिला सक्षमीकरण व व्यक्तिमत्व विकासाच्या अनुषंगाने क्रीडा क्षेत्राचे महत्व — एक अध्ययन	Dr.Surekha B. Dhatrak	164

कोरोना संक्रमण से खेलों पर होनेवाले प्रभाव का एक अध्ययन**प्रा. कुलदिप आर. गोंड**

सहायक प्राध्यापक

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर

डॉ. पुष्पांजली भो. कांबळे

सहायक प्राध्यापक

एस. बी. कला, वाणिज्य महाविद्यालय, अहेरी जि. गडचिरोली

सारांश:

कोरोना संक्रमण से पूरा विश्व प्रभावित हुआ है। अमेरिका जैसे विकसित देश से लेकर भारत तक अनेक देश इस महामारी से लड़ते हुए दिख रहे हैं। इस कोरोना संक्रमण से सारे जग की आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, व्यवसायिक, प्रवास पर ही नहीं बल्कि खेलों पर भी इसका काफी गहरा असर पड़ा है। इस सभी के साथ खेल स्पर्धा के आयोजन पर बुरा असर पड़ा है। जिसकी वजह से सारे विश्व के खिलाड़ी परेशान हैं। इस कोरोना संक्रमण से सभी जगह के होनेवाले स्पर्धा रद्द हुये हैं। ऐसे ही कुछ स्पर्धा अनिश्चित काल के लिये स्थगित कर दिये गये हैं। कोरोना संक्रमण के चलते टोकियो में होनेवाले ऑलम्पिक २०२० की स्पर्धा नये वर्ष जुलाई २०२१ में आयोजित करने की घोषणा की गई है। इसी प्रकार ऐतिहासिक व प्रतिष्ठित बिम्बलडन टेनिस स्पर्धा पहलवार रद्द की गई है। कोरोना संक्रमण की वजह से लोगों के रोजगार छिन गये हैं। इस महामारी की वजह से सैकड़ों लोगों की जान भी गई है। आज के इस कोरोना महामारी के समय में विश्व के लगभग सारे देश इस महामारी से जुड़ रहे हैं।

इस अनुसंधान में पूरे विश्व के सामने महामारी के रूप में कोरोना वायरस ने जो परिस्थितियाँ निर्माण की हैं। इस परिस्थिति में कोरोना संक्रमण ने विश्व स्तर पर विविध क्षेत्रों पर प्रभाव डाला है। जसमें खेल जगत भी अछूता नहीं है। कोरोना संक्रमण के प्रभाव से खेल जगत के विविध घटक जैसे खेल, खिलाड़ी, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा, प्रशिक्षक, मार्गदर्शक, डाईटिशियन, फिजीयोथेरेपीस्ट, आयोजन समिति इत्यादि इससे प्रभावीत हुये हैं। खेलसाहित्य, खेलप्रसारन, विमा कंपनी इनको प्रचंड आर्थिक नुकसान सहन करना पड़ रहा है। खेल से संबंधित व्यवसाय को कोरोना संक्रमण की वजह से काफी नुकसान हुआ है। इस प्रकार कोरोना संक्रमण के प्रादुर्भाव से खेल, खिलाड़ी, खेल व्यवसायिक कंपनी तथा आंतरराष्ट्रीय प्रतियोगिता पर इसका विपरीत प्रभाव देखने में आया है।

Key Words: खेल, स्पर्धा, खेल व्यवसाय, अभ्यास संक्रमण, कोरोना, व्यायाम, अर्थिक।**प्रस्तावना:**

कोरोना संक्रमण से पूरा विश्व प्रभावित हुआ है। अमेरिका जैसे विकसित देश से लेकर भारत तक अनेक देश इस महामारी से लड़ते हुए दिख रहे हैं। इस कोरोना संक्रमण से सारे जग की आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, व्यवसायिक, प्रवास पर ही नहीं बल्कि खेलों पर भी इसका काफी गहरा असर पड़ा है। इस सभी के साथ खेल स्पर्धा के आयोजन पर बुरा असर पड़ा है। जिसकी वजह से सारे विश्व के खिलाड़ी परेशान हैं। इस कोरोना संक्रमण से सभी जगह के होनेवाले स्पर्धा रद्द हुये हैं। ऐसे ही कुछ स्पर्धा अनिश्चित काल के लिये स्थगित कर दिये गये हैं। कोरोना संक्रमण के चलते टोकियो में होनेवाले ऑलम्पिक २०२० की स्पर्धा नये वर्ष जुलाई

२०२१ में आयोजित करने की घोषणा की गई है। इसी प्रकार ऐतिहासिक व प्रतिष्ठित विम्बलडन टेनिस स्पर्धा पहलिवार रद्द की गई है। कोरोना संक्रमण की वजह से लोगों के रोजगार छिन गये हैं। इस महामारी की वजह से सैकड़ों लोगों की जान भी गई है। आज के इस कोरोना महामारी के समय में विश्व के लगभग सारे देश इस महामारी से जुड़ा रहे हैं तथा इस कोरोना महामारी से लड़ने के लिए विविध प्रकार के शारीरिक व्यायाम तथा कसरत जैसे योग, प्राणायाम, दौड़, पैदल चलना, घूमना, कूदना और खेलना इत्यादि शारीरिक व्यायाम करते हुए दिखते हैं। जिससे लोग अपनी रोगप्रतिरोधक क्षमता को शारीरिक व्यायाम द्वारा बढ़ा सकते हैं। आज के इस आधुनिक युग में भाग दौड़ से मनुष्य बहुत तनावग्रस्त स्थिती में दिखता है। सुबह उठने से लेकर रात को सोने के समय तक वह तनाव में दिखता है। इसीप्रकार आज के इस समय में विश्व में कोरोना विषाणु का संकट बहुत बड़े पैमाने में निर्माण हुआ है।

उद्देश्य:

- १) कोरोना संक्रमण की वजह से क्रीड़ा क्षेत्र पर होनेवाले परिणाम का अध्ययन करना।
- २) स्पर्धा न होने की वजह से खिलाड़ीयों पर होनेवाले परिणाम का अध्ययन करना
- ३) संसर्गजन्य रोग तथा कोरोना वायरस से लड़ने में खेल का महत्व क्या है। इसका अध्ययन करना।
- ४) कोरोना संक्रमण की वजह से खेल व्यवसाय, खेल उत्पादन पर होनेवाले परिणाम का अध्ययन करना।
- ५) कोरोना संक्रमण की वजह से खिलाड़ीयों के अभ्यास में होनेवाले परिणाम का अध्ययन करना।

संशोधन पद्धती:

इस अनुसंधान में अनुसंधानकर्ता द्वारा अपनाए गए संशोधन पद्धती निम्नलिखित है। इस अनुसंधान में कोरोना संक्रमण से खेलों पर होनेवाले प्रभाव का एक अध्ययन इस विषय का चुनाव किया गया है। किसी भी अनुसंधानकर्ता को अनुसंधान करना है तो वह अनुसंधान वैज्ञानिक पद्धती पर आधारित होना चाहिए। इस अनुसंधान में कोरोना संक्रमण से खेलों पर होनेवाले प्रभाव का एक अध्ययन से संबंधित घटकों तथा तथ्यों का संकलन विशिष्ट चयनित परिक्षण के माध्यम का उपयोग किया गया है। जब कोई व्यक्ति, समूह, समाज, कोई घटना या कोई विषय समस्या या वास्तविक तथ्यों का वर्णात्मक विवेचना करते हैं। वह वर्णात्मक अनुसंधान का मुख्य उद्देश्य है। ऐसे ही प्रस्तुत अनुसंधान में तथ्य संकलन दुय्यम तथ्य सामग्री का उपयोग किया गया है। इसमें खेल साहित्य, किताबें, वर्तमानपत्र, मॅगजिन, भाषण, संकेतस्थल, धार्मिक ग्रंथ, ऐतिहासिक कागजपत्र, इंटरनेट इत्यादि लिए गये हैं।

तथ्य विश्लेषण:

कोरोना संक्रमण (कोविड-१९)

(१) कोविड-१९— CORONA VIRUSS DESEASES 2019

(२) कोरोना संक्रमण एक प्रकार का संसर्गजन्य रोग है जो एक व्यक्ति से दूसरे व्यक्ति में और दूसरे व्यक्ति से समूह को संक्रमित कर सकते हैं।

(३) कोरोना संक्रमण के लक्षण जैसे बुखार, खाँसी, जुकाम, गले में खरास, रोगप्रतिकारक क्षमता कम होना इत्यादि लक्षण हैं।

(४) डब्ल्यू.एच.ओ. ने इसे Covid-2019 नाम दिया है।

खेल:

खेल, कई नियमों एवं रिवाजों द्वारा संचालित होने वाली एक प्रतियोगी गतिविधि है। खेल सामान्य अर्थ में उन गतिविधियों को कहा जाता है, जहाँ प्रतियोगी की शारीरिक क्षमता खेल के

परिणाम जीत या हार का एकमात्र अथवा प्राथमिक निर्धारक होती है, लेकिन यह शब्द दिमागी खेल और मशीली खेल जैसी गतिविधियों के लिए भी प्रयो किया जाता है। जिसमें मानसिक तीक्ष्णता एवं उपकरण संबंधी गुणवत्ता बड़े तत्व होते हैं। सामान्यतः खेल को एक संगठित प्रतिस्पर्धात्मक और प्रशिक्षित शारीरिक गतिविधि के रूप में परिभाषित किया गया है, जिससे प्रतिबद्धता तथा निष्पक्षता होती है। कुछ देखे जाने वाले खेल इस तरह के गेम से अलग होते हैं। जिन खेलों का निर्णय निजी पसंद के आधार पर किया जाता है। वे सौंदर्य प्रतियोगिताओं और शरीर सौष्ठव कार्यक्रमों जैसे अन्य निर्णयमूलक गतिविधियों से अलग होते हैं। खेल की गतिविधि के प्रदर्शन का प्राथमिक केंद्र मूल्यांकन होता है। न की प्रतियोगी की शारीरिक विशेषता। खेल अक्सर केवल मनोरंजन या इसके पीछे आम तत्व को उजागर करता है कि लोगों को शारीरिक रूप से स्वस्थ रहने के लिए व्यायामक रने की आवश्यकता है।

कोरोना संक्रमण की वजह से खिलाड़ी, क्रीड़ा स्पर्धा तथा खेल व्यवसाय पर होनेवाले प्रभाव:

कोरोना संक्रमण की वजह से खिलाड़ी ही नहीं तो खेल स्पर्धाओं तथा खेलों से संबंधित प्रशिक्षक, मार्गदर्शक, फिजियोथेरेपी, खेलमनोविज्ञान, सांख्यिकीतज्ञ, डाईटिशियन इत्यादि लोगों के व्यवसाय पर इसका प्रभाव पड़ा है। इसके चलते विविध देशों के राष्ट्रीय, अंतरराष्ट्रीय खेलों के शिविर तथा स्पर्धा रद्द किये गए हैं। कोरोना संक्रमण की वजह से खिलाड़ी अपने खेल का सराव नहीं कर सकते हैं। इस महामारी की वजह से खेल मैदान पूरी तरह से बंद कर दिये गये हैं। जिससे खिलाड़ी अपनी स्पर्धाओं के लिये अभ्यास करने में असमर्थ हैं। जब खिलाड़ी अपनी गेम का अभ्यास नहीं कर पायेगा तब वह स्पर्धा में भाग लेते समय उसकी शारीरिक क्षमता कम होगी और वह अच्छी तरह से परफार्मेंस नहीं दे पाएगा इसके लिए मैदान का शुरू होना अति आवश्यक है। मैदान शुरू होगा तभी खिलाड़ी अपने कौशल्य को बढ़ाएगा और सराव से अपने शारीरिक क्षमता को बढ़ाकर अपनी रोगप्रतिरोधक क्षमता को बढ़ा सकता है। समाजिक दूरी बनाने की वजह से सांघिक खेलों के खिलाड़ी आपस में मिलकर अभ्यास नहीं कर सकते हैं। जिसकी वजह से वे अपने कौशल्य को विकसिन नहीं कर सकते हैं। जिसकी वजह से खिलाड़ीयों के कौशल्य, तकनिक में परिपक्वता की कमी दिख रही है। खिलाड़ीयों और सांघिक खेलों के खिलाडियों को प्रत्यक्ष रूप से मैदान पर उपस्थित न होने की वजह से प्रशिक्षक तथा मार्गदर्शक सही तरीके से खिलाड़ीयों को प्रशिक्षित नहीं कर पा रहे हैं। यह एक प्रशिक्षक तथा खेल मार्गदर्शक के लिए बड़ी समस्या है। जिससे खिलाडियों के कौशल्य तथा खेल तकनिक में सुधार नहीं हो पा रहा है। खिलाड़ीयों के प्रशिक्षक, फिजियोथेरेपीस्ट तथा डाईटिशियन मैदान पर उपस्थित न होने की वजह से खेलों के अनुसार खिलाड़ीयों को सही तरीके से प्रशिक्षित नहीं कर पा रहे हैं। सामाजिक दूरी बनाए रखने के कारण खेलों के संयोजक खिलाड़ीयों को एक जगह जमा करना असंभव हो रहा है। कोरोना संक्रमण के चलते टोकियो में होनेवाले ऑलम्पिक २०२० की स्पर्धा नये वर्ष जुलै २०२१ तक आयोजित करने की घोषणा की गई है। इसी प्रकार ऐतिहासिक व प्रतिष्ठित विम्बलडन टेनिस स्पर्धा पहलिवार रद्द की गई है। आंतरराष्ट्रीय नेमबाजी स्पर्धा नई दिल्ली में होने वाली थी उसे भी रद्द कर दि गई है। कई देशों में आयोजित होनेवाली राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा रद्द होने की वजह से खिलाड़ीयों में निराशा हुई है। ऑलम्पिक स्पर्धा चार वर्ष में एक बार आयोजित की जाती है जिसके लिए खिलाड़ी कड़ी मेहनत करता है। लेकिन यह ऑलम्पिक स्पर्धा रद्द होने की वजह से खिलाडिया का काफी नुकसान हुआ है। राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय तथा ऑलम्पिक स्पर्धा रद्द होने से खेल जगत से जुड़े हर एक व्यवसाय का नुकसान हुआ है। जैसे खेल साहित्य उत्पादन कंपनी, हॉटेल व्यवसाय, अंडवटाईजमेंट, मिडिया, इत्यादि व्यवसाय पर इसका असर पड़ा है। खेल साहित्य खिलाड़ीयों के लिए आवश्यक होता है। लेकिन क्रीड़ा स्पर्धा

न होने की वजह से इससे जुड़े लोगों पर इसका असर पड़ा है। प्रतियोगिता न होने की वजह से खिलाड़ीयों को नामांकित कंपनियों की तरफ से एंडवर्टाईजमेंट न मिलने से खिलाड़ीयों को तथा कंपनियों को इसका काफी नुकसान हो रहा है।

निष्कर्ष:

इस अनुसंधान में पुरे विश्व के सामने महामारी के रूप में कोरोना वायरस ने जो परिस्थिती निर्माण की है। इस परिस्थिती में कोरोना संक्रमण ने विश्व स्तर पर विविध क्षेत्रों पर प्रभाव डाला है। जसमें खेल जगत भी अछुता नहीं है। कोरोना संक्रमण के प्रभाव से खेल जगत के विविध घटक जैसे खेल, खिलाड़ी, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा, प्रशिक्षक, मार्गदर्शक, डाईटिशियन, फिजीयोथेरेपीस्ट, आयोजन समिति इत्यादि इससे प्रभावीत हुये है। खेलसाहित्य, खेलप्रसारन, बिमा कम्पनी इनको प्रचंड आर्थिक नुकसान सहन करना पड रहा है।

खेल से संबंधित व्यवसाय को कोरोना संक्रमण की वजह से काफी नुकसान हुआ है। इस प्रकार कोरोना संक्रमण के प्रादुर्भाव से खेल, खिलाड़ी, खेल व्यवसायीक कंपनी तथा आंतरराष्ट्रीय प्रतियोगिता पर इसका विपरीत प्रभाव देखने में आया है।

संदर्भ:

- (१) hi.wikipedia.org/wiki/खेल
- (२) www.covid-19 & sports
- (३) www.covid-19 effect on sports field
- (४) E-Lokmat news paper Articles
- (५) शारीरिक शिक्षा में प्रबंधन—डॉ. होशियार सिंह
- (६) Health & Weliness- Sandhu Varghese
- (७) खेल स्वास्थ्य शिक्षा तथा पर्यावरण अध्ययन प्रो. दबीर आर, कुरेशी
- (८) शारीरिक शिक्षणशास्त्र—गंदगे. प्रा. उत्तम धुमाल.

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2020

SPECIAL ISSUE : CCXXVI (226)

Domestic Violence: Impact on Indian Society

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr Nitin A. Mathankar
Principal
Late Vasant Rao Kolhatkar Arts
College, Rohana

Guest Editor:
Prof. Deoman Umbarkar
Late Vasant Rao Kolhatkar Arts
College, Rohana

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Domestic Violence in Kelly Sundberg's 'Good Bye, Sweet Girl'

Researcher: Dinesh B. Ingle,
Assistant Professor in English,
R.A. College, Washim

Supervisor: Dr. Akshay V. Dhote,
Associate Professor in English,
Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur

Abstract:

Domestic Violence can also be termed as Domestic Abuse or Family Violence. Domestic Violence against women is found globally. Most of the families have been affected due to this type of violence. This includes physical, emotional, social, mental harassment to the victim. We see many women, not only in India but in all the corners of the world, becoming the victims of domestic violence. The reasons are numerous for this violence. It is evident that a person can fight outside assaults but if the same takes place in domestic environment the victim of the violence becomes helpless and he may become a mental patient, may commit suicide or may be killed. Honor Killing, Acid Attack, Dowry Deaths, Female Feticide, Rape and Women trafficking are some of the examples of Domestic Violence. Many Social activists, philosophers and writers highlighted this issue in their works. But there are very few who tried to sketch their own plight and communicated it to the world. The present study tries to focus on Kelly Sundberg's memoir 'Good Bye, Sweet Girl'. The research paper tries to explore the life of Kelly Sundberg and her experiences of Domestic Violence.

Keywords: Domestic Violence, Memoir, Redemption etc.

Introduction:

We have seen and heard of Domestic Violence where numerous women have been the victims either of male dominated society or the egoistic attitude. We also know that some cases come to the surface and most cases are hidden. Among these cases of domestic violence, being the researcher, I have chosen a bold essayist who got her identity from her first published essay 'It Will Look Like a Sunset' in *The Best American Essays* 2015. Kelly Sundberg a Ph. D. Scholar in Creative Notification from Ohio University and a recipient of fellowships got worldwide appreciation for her memoir 'Good Bye, Sweet Girl'. According to *Los Angeles Review*,

"Goodbye, Sweet Girl is heartbreaking, breathtaking in its scope, and urgently truthful in its harrowing and tender examination of when empathy fails—and when it wins."

The story of 'Good Bye, Sweet Girl' is the sensual account of a beloved who turns as a wife. The sudden change in the emotions, feelings and behavior which are obvious in any relationship, shatter the beliefs of the persons involved in the relationship. The author of *Hunger* and *Bad Feminist*, Roxane Gay says about this memoir,

"It is a hell of a thing to write about brutality and suffering with strength, grace, generosity and beauty. That's precisely what Kelly Sundberg has done in her gripping memoir about marriage and domestic violence. Sundberg's honesty is astonishing, how she laid so much of herself bare, how she did not demonize a man who deserves to be demonized. Instead, she offers a portrait of a broken man and a broken marriage and an abiding love, what it took to set herself free from it all. In shimmering, open hearted prose, she shows that it took everything."

Kelly Sundberg, as a first person, gives expression to her feelings and the tortures done to her by her oppressor. She is the witness and victim of the events that followed one after another in her married life. Kelly Sundberg married Caleb. He was amicable, humorous, a well-mannered, helpful and a very kind of person by nature. He was a kind and ideal father to their small kid. But this nature of her husband changes after their marriage. Kelly Sundberg

Impact Factor – 6.625

Special Issue - 225

Feb. 2020

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-research Journal

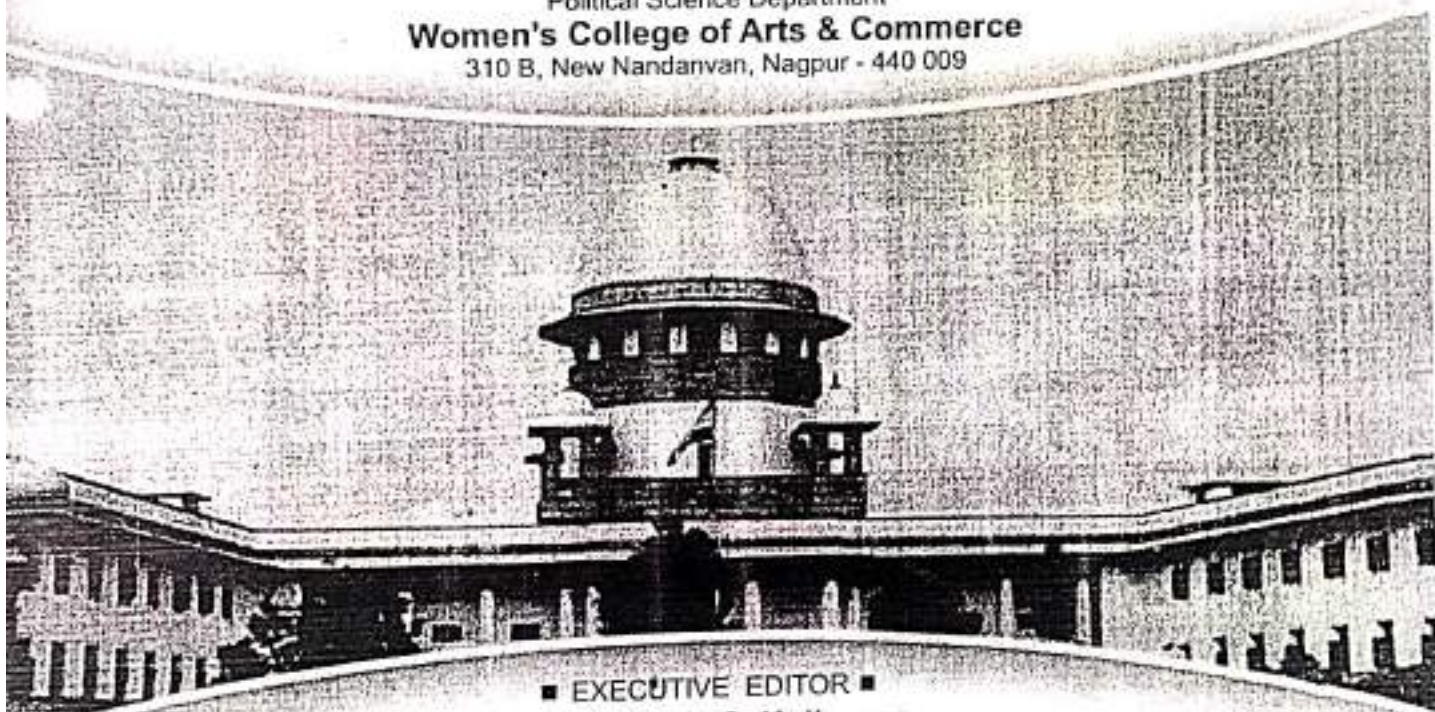
Role of Judiciary in Reinforcing Indian Democracy

Organized by

Political Science Department

Women's College of Arts & Commerce

310 B, New Nandanvan, Nagpur - 440 009

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Sampada S. Kullarwar

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Dr. Sandip Tundurwar ■ Dr. Santosh Dakhare ■ Dr. Anjali Gaidhane

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

३६.	भारतीय लोकशाही आणि न्यायव्यवस्था डॉ. संजय गोरे	१७
३७.	भारतीय लोकशाहीमधील न्यायपालिकेची क्रियाशिलता डॉ. भारत एम. राठोड	१००
३८.	भारतीय लोकशाही संवर्धन व विस्तारात न्यायालयाची भूमिका डॉ. राहुल बावणे	१०४
३९.	भारतीय लोकशाही आणि वास्तव डॉ. शीला संजय खेडीकर	१०८
४०.	न्यायालयीन सक्रियता डॉ. शरद सांबारे	१११
४१.	भारतीय न्यायव्यवस्थेची सक्रियता डॉ. राष्ट्रपाल गणवीर	११२
४२.	न्यायपालिका लोकशाहीचा आधारस्तंभ प्रा. डॉ. सरला वसंतराव येश्राम	११७
४३.	भारतीय लोकशाही मध्ये न्यायपालिकेची भूमिका डॉ. विठ्ठल ल. मंदुलवार	१२०
४४.	भारतीय लोकशाहीत न्यायालयाची सक्रियता डॉ. प्रा. अरविंद सुदर्कांत मोतेवार	१२३
४५.	भारतीय न्यायपालिका लोकशाहीचा तिसरा आधारस्तंभ प्रा. गजानन सहादेव उपरीकर	१२५
४६.	भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत न्यायिक सक्रियतेची भूमिका डॉ. विजया एच. राउत	१२८
४७.	भारतीय सर्वोच्च न्यायालय आणि न्यायालयीन सक्रियता प्रा. राजेंद्र स. घोरपडे	१३३
४८.	भारतीय न्यायपालिकेच्या निर्णयांची मिमांसा प्रा. डॉ. संतोष संभाजी डाखरे	१३६
४९.	भारतीय लोकशाहीतील न्यायव्यवस्थेची सक्रियता डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे	१३९
५०.	भारतीय लोकशाही आणि न्यायपालिका डॉ. अश्विनी अविनाश खापरे	१४२
५१.	भारतीय लोकशाही व्यवस्था आणि न्यायालयीन सक्रियता डॉ. अमर बोंदरे	१४४
५२.	न्यायपालिकेची सक्रियता डॉ. शिरीन च. अघोर	१४८
५३.	भारतीय लोकशाही आणि न्यायालयीन सक्रियता डॉ. प्रमोद शंभरकर	१५२
५४.	भारतीय लोकशाही व न्याय व्यवस्था डॉ. संजय अबधुत	१५४

भारतीय लोकशाही आणि न्यायालयीन सक्रियता

डॉ. प्रमोद शंभरकर
(विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र)
सदर पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश -

भारतीय लोकशाहीच्या सक्षमीकरणामध्ये न्यायपालिकेची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. न्यायपालिकेला लोकशाहीचा तिसरा स्तंभ म्हणून जाते. कोणत्याही देशाची लोकशाही ही तेव्हाच बळकट असू शकते जेव्हा त्या देशात न्यायपालिका निःपक्षपणे आपली भूमिका बजावित असते कारण न्यायपालिकेकडे देशाच्या संविधानाचे पालकत्व असते. कारण न्यायपालिकेकडे देशाच्या संविधानाचे पालकत्व असते. सरकार संविधानाला अनुसरून राज्यकारभार करीत आहेत की नाही, हे पाहण्याचा अधिकार न्यायपालिकेला आहे. केंद्र राज्यसरकारांनी केलेला एखादा कायदा हा घटनाबाह्य आहे किंवा घटनेच्या मुळ उद्देशाला हरताळ फासणारा आहे. असे निदर्शनास आल्यास तो कायदा रद्द करण्याचा अधिकार न्यायपालिकेला आहे. एकंदरीत असे लक्षात येते की लोकशाहीच्या सक्षमीकरणामध्ये न्यायव्यवस्थेचा मोठा वाटा आहे.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये लोकशाहीच्या सक्षमीकरणामध्ये न्यायालयीन सक्रियतेचा आढावा घेण्यात आला आहे.

१. लोकशाहीच्या तिन्ही स्तंभांच्या कार्यक्षेत्राचा अभ्यास करणे.
२. काही महत्त्वपूर्ण निर्णयांचा अभ्यास करणे.
३. न्यायालयीन सक्रियतेचा अभ्यास करणे.

मुख्यशब्द - लोकशाही, न्यायपालिका, कार्यपालिका, कायदेमंडळ, न्यायालयीन सक्रियता, संविधान

प्रस्तावना -

स्वातंत्र्यासाठी नंतर भारताने संसदीय लोकशाहीचा स्वरूप केला आहे. कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ अशा तीन अंगांमध्ये (स्तंभ) या व्यवस्थेची विभागणी करण्यात आली आहे लोकशाहीच्या या तिन्ही स्तंभांचे कार्यक्षेत्र सुध्दा निश्चित करण्यात आले आहे. तसेच यापैकी कोणतीही इतरांच्या कार्यक्षेत्रात हस्तक्षेप करणार नाही, याबाबत सुध्दा सुनिश्चितेला बाळगण्यात आली आहे असे असतानाही अनेकदा हे तिन्ही स्तंभ एकमेकांच्या कार्यक्षेत्रात दखल देत असल्याचे दिसून येते.

यापैकी सर्वात चर्चेचा विषय राहतो तो न्यायपालिकेच्या सक्रिय असण्याचा, कधी ही सक्रियता सकारात्मक तर कधी नकारात्मक सुध्दा असते. कार्यपालिका व कायदेमंडळ जेव्हा आपल्या भूमिका चोखपणे बजावित नाही, किंवा नागरिकांच्या मुलभूत अधिकारांचे जेव्हा हणन होते, एकूणच जेव्हा लोकशाही धोक्यात आहे, असे निदर्शनास येते, त्यावेळेस न्यायपालिका स्वतःहून या गोष्टीची दखल घेते व सक्रिय होते. यालाच न्यायालयीन सक्रियता असे म्हणतात.

अशावेळेस न्यायपालिका शासनाच्या इतर अशांना स्वतःहून निर्देश देऊन त्यांच्यावर अंकुश लावण्याचा प्रयत्न करते मात्र कधी-कधी न्यायालयाची ही सक्रियता लोकशाही मुल्यांना धरून नसल्याची ओरड होते. कायदेमंडळ व कार्यपालिका न्यायपालिका तिच्या अशा सक्रियतेबद्दल जाब सुध्दा विचारत असते त्याचवेळेस न्यायपालिका सुध्दा कायदेमंडळ आणि कार्यपालिकेला त्यांच्या कर्तृत्वाची जाणीव करून देत असते न्यायालयाच्या अशा सक्रियतेबद्दल अनेकदा संसदेत आवज उठत असतो. अनेक वेळेला तर न्यायपालिकेने घेतलेले निर्णय संसदेने बदलविल्याचेही उदाहरणे आहेत लोकशाहीच्या तिन्ही अंगाने आपआपल्या जबाबदा-या योग्यरीतीने चार पाडल्यास तर कोणालाही एकमेकांच्या कार्यक्षेत्रात हस्तक्षेप करण्याची गरज भासणार नाही. मात्र हे तेव्हाच होते की जेव्हा एखादा स्तंभ आपल्या क्षमतेनुसार कार्य करीत नाही किंवा आपली जबाबदारी ओळखून बागत नाही, तेव्हाच लोकशाहीच्या अन्य अंगाला त्यामध्ये हस्तक्षेप करावा लागतो. यामध्ये बहुतांश वेळा व्यापक लोकहित हा मुद्दा घ्यानात घेतला जातो. तेव्हा कायदेमंडळ स्वतःच्या कायद्यापेक्षाही (संविधान) श्रेष्ठ समजावला लागते, आणि बहुमताच्या जोरावर वाटेल ते निर्णय घ्यायला लागते, तेव्हा न्यायपालिकेला सक्रिय व्हावेच लागते अशावेळेला न्यायपालिका लोकशाहीच्या दृष्टिने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावित असते.

दुसऱ्या बाजूने असे म्हणता येईल की जेव्हा लोकांची कायदेमंडळाकडून निराशा होते. त्यांच्या जीवन-मरणाच्या प्रश्नांवर कायदेमंडळ किंवा कार्यकारीमंडळ कोणतीच भूमिका घेत नाही अशी त्यांची धारणा बनते, किंवा एकूणच कायदेमंडळ निष्क्रिय झाले आहे. असे जेव्हा लोकांना वाटायला लागते. तेव्हा लोकांची दृष्टी न्यायपालिकेकडे लागलेली असते न्यायालय आपल्याला न्याय देईल याकरीता ते आशाळभूत नजरेने न्यायालयाकडे बघत असतात. अशावेळेस न्यायपालिकेला लागलेली असते न्यायालय आपल्याला न्याय देईल याकरीता ते आशाळभूत नजरेने न्यायालयाकडे बघत असतात. अशावेळेस न्यायपालिकेला

सक्रिय होण्याबाबतून पर्याय राहत नाही.

शासनाकडून लोकांची अपेक्षा ही कल्याणकारी स्वरूपाची असते. सर्वसामान्यांना शासनाकडून जास्त काही हवे नसते, त्यांचे दैनंदिन प्रश्न समस्या शासनाने निकाली काढण्यात लोकांना सुरक्षित जीवन प्रदान करावे आणि पोटाची खळगी सहज भरता येईल अशी रोजगाराची व्यवस्था करावी याउपर सर्वसामान्यांना काहीच नको असते.

मात्र या मुलभूत गोष्टींची पूर्ततः करण्यात सुध्दा शासन अपयशी होते. राजकीय पक्ष (सत्ताधारी) हे केवळ स्वतःचाच विचार करायला लागतात, तेव्हा आपसूकच लोकांची नजर न्यायपालीकेकडे जाते. न्यायपालिका सुध्दा अशावेळेला सक्रिय होवून आपल्या निर्णयांद्वारे सर्वसामान्यांना न्याय देण्याचा प्रयत्न करते.

काही निर्णयांचा आढावा -

न्यायालयीन सक्रियतेच्या पार्श्वभूमीवर काही निर्णयांचा आढावा घेणे आवश्यक ठरते. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अनेक निर्णयावर लोकांनी नाराजीव्यक्त केल्याचे दिसून येते. २०१७ मध्ये न्यायालयाने तामिळनाडूच्या 'जालिकट्टु' म्हणजेच प्राण्यांच्या शर्यतीवर बंदी घातली मात्र लोकांनी न्यायालयाच्या या निर्णयाचा प्रचंड विरोध केला.

यासोबतच राष्ट्रीय व राज्य महामार्गांलगत दारूविक्री बंद करण्याचा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिला होता मात्र हॉटेल व्यावसायिक व लिकर लॉबी यांच्या दबावात हा निर्णय मागे घेण्यात आला.

न्यायाधिकांची नियुक्ती करण्याकरिता 'कॉलेजियम' पध्दत अवलंबिली जाते. मात्र या पध्दतीबाबत अनेकांच्या मनात संभ्रम असतो कारण यामुळे न्यायाधिकांची खास संबंध ठेवून असलेल्या लोकांचीच बाबदारे निवड केली जाते यासंदर्भात २०१५ मध्ये भारतीय संसदेने न्यायाधीश निवडीच्या या पध्दतीला बदलून 'राष्ट्रीय न्यायिक आयोगाची' निर्माण करणारे विधेयक मंजूर केले होते मात्र हे असंवैधानिक असल्याचे मत नोंदवून सर्वोच्च न्यायालयाने तो निर्णय रद्द केला.

केरळमधील शबरीमाला मंदीरामध्ये १० ते ५० वर्षे वयोगटातील महिलांना असलेली बंदी सर्वोच्च न्यायालयाने उठविली मंदीर प्रवेशामध्ये लिंगाआधारीत विभागणी करू नये असे मत न्यायालयाने नोंदविले.

राजकीय दबावामध्ये न्यायालय कार्य करते असा आरोप बहुतांशीवेळा केला जातो. त्यामध्ये न्यायालय कार्य करते असा आरोप बहुतांशीवेळा केला जातो. त्यामध्ये काही अंशी तथ्यसुध्दा आढळून येते. कारण निवृत्तीनंतर अनेक न्यायाधिकांना सरकारीपदावर काम करण्याची इच्छा असते. त्यामुळे भविष्याचे हित लक्षात घेवून अनेक प्रकरणांमध्ये न्यायाधीश हे राजकीय दबावामध्ये खटल्यांचा निपटारा करतात. अशा वेळेस न्यायालयाची सक्रियता ही भेदभावपूर्ण असल्याचे निदर्शनास येते.

संसद आणि न्यायपालिकेच्या संघर्षात न्यायाधिकांचे वेतन हेही एक महत्त्वपूर्ण कारण असल्याचे दिसून येते स्वातंत्र्यापासून तर आजपर्यंत केवळ चार पाच वेळाच न्यायाधिकांचे वेतन वाढविण्यात आले आहे. कायद्याची निर्मिती करणाऱ्या संसद सदस्यांच्या तुलनेत न्यायाधिकांचे वेतन हे कमीच असते. त्यामुळे बरेचदा न्यायाधिश कायदेमंडळासोबत आकसपूर्ण वागत असल्याचे निदर्शनास येते.

समारोप -

लोकशाही व्यवस्थेच्या सशक्तिकरणामध्ये न्यायपालिकेची भूमिका ही महत्त्वपूर्ण आहे याद वादच नाही लोकशाही जीवंत ठेवण्याकरीता कोवेळी न्यायालयाने दाखविलेली सक्रियता सुध्दा दुर्लक्षून चालणार नाही. मात्र न्यायपालीकेची अति सक्रियता ही लोकशाहीला घातक ठरू शकते. कायदे निर्माण करणे हे कायदेमंडळाचे कार्य आहे. त्यांची अंमलबजावणी करणे हे कायदेमंडळाचे कार्य आहे. त्याची अंमलबजावणी करणे हे कार्यपालीकेचे तर कायद्याचा अर्थ लावणे हे न्यायपालिकेचे कार्य आहे. मात्र सहपरिस्थितीमध्ये छोट्या-मोठ्या गोष्टींमध्ये सुध्दा न्यायपालीका हस्तक्षेप करीत असल्याचे उदाहरणे आहेत. कायदेमंडळात बहुमताने पारित होणाऱ्या कायद्यावरही आपला हस्तक्षेप न्यायालयाने दाखवून दिला आहे न्यायपालिकेने तो कायदा संविधानास अनुसरून आहे की नाही याची समिक्षा जरूर करावी, ती जर घटनाबाह्य असल्यास रद्द करावा तसे काही एक नसेल तर निव्वळ आपल्या चर्चस्वापोटी कायदेमंडळाच्या कार्यक्षेत्रात हस्तक्षेप काणे न्यायपालीकेकडे टाकले पाहिजे

मुद्द व यशस्वी लोकशाहिकरीता शासनव्यवस्थेच्या तिन्ही अंगाने आपआपली जबाबदारी ओळखून कार्य करणे गरजेचे आहे. या तिन्ही अंगाने (स्तंभाने) हे लक्षात ठेवायला पाहिजे. या देशात संविधानापेक्षा काहीच श्रेष्ठ नाही. त्यामुळे संविधानानुसारच हा देश ही व्यवस्था चालेल यावर कटाक्षाने विचार व्हायला पाहिजे यासोबतच कायदेमंडळ आणि कार्यपालिकेला हाही विचार करवा लागेल की आपल्याकडून अशी कोणती चूक होत आहे किंवा आपण कुठे कमी पडत आहो की ज्यामुळे न्यायपालिकेला सक्रिय व्हावे लागत आहे.

सारांशरूपाने असे म्हणता येईल की, संविधान हे अंतिम ध्येय समोर ठेवून कार्य केल्यास निश्चितच लोकशाही यशस्वी ठरू शकते. यात शंका नाही.

संदर्भ

१. डॉ. भा. ल. मोळे "भारतीय राजकीय व्यवस्था" विजळापूर ऑण्ड पब्लिकेशन, नागपूर - २०११
२. प्रा. बी. बाब. कुलकर्णी "भारतीय शासन व राजकारण" विद्या प्रकाशन नागपूर - २००३
३. www.jetir.org

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

July 2021 Volume-11 Issue-25

***Impact of Environment on Agriculture, Health,
Water Resources, Social Life & Industrial
Development***

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors

Dr. M. N. Kolpuke

Principal,

Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga

Executive Editors

Dr. S. S. Patil

Principal,

Maharashtra College of
Pharmacy, Nilanga

Executive Editors

Dr. E. U. Masumdar

Principal,

Azad Mahavidyalaya, Ausa

Co- Editors

Dr. B. N. Paul, Dr. C.J. Kadam, Prof. T. A. Jahagirdar, Dr. Naresh Pinamkar
Dr. C. V. Panchal, Dr. Nisar Syed, Mr. Santosh P Mane

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

30	Recycling Industries - Environment Protection by Waste Management to Wealth Maximisation Dr. Ruchy Sharma	101-103
31	Hindu Epics and Environmental Concern Mrs. Ipsita Chakraborty, Dr. P. Ganesan, Dr. Debaprashad Chatterjee	104-106
32	Technology-based marketing with a focus on social media P.Preeti,	107-109
33	Environment and Society Pratap Kumar Ghorai , Priyanka Sarkar	110-112
34	Impact of Climatic Changes on Socio Economic Factors in South Odisha W.R.T Cyclone Phailin Rasmiraj Palo, Dr Kailash Chandra Diwan Behera	113-116
35	A Study of Important Role of Supply Chain Management During Covid-19 Sunil Tukaram More	117-118
36	Environmental Health Awareness through Education Dr. Anita Madhusudan Shelke	119-120
37	Time Bound Analysis of Rainfall Trend in Satara District of Maharashtra : A Geographical Study Dr. Adinath D. Gade, Avadhut D. Kulakrni	121-123
38	Teaching English Language through Popular Culture Mr. Anil Gaman Ahire	124-126
39	A Paradigm Shift In Conventional Marketing Into Green Marketing: An Overview and Perspectives in Today's Era of Global Warming. Dr. V.A. Pawale , Mudiraj Narendra Balbhim	127-129
40	Climate Change and Health - A Historical Study Dr. Radhamma D.K	130-132
41	Influencing Geographical Aspects for Floriculture Development in Solapur District Ranjana Rathod, Dr. B. L. Rathod	133-135
42	Socio-Economic Status of Fishermen of Devarjan Reservoir of Latur District Maharashtra Niture S D , Shirshi U.K	136-139
43	Study of Fishing Gears and Crafts Used In Deverjan Reservoir, Latur District, Maharashtra, India Niture S.D, Shirshi U.K	140-144
44	E-Commerce: Impact on Environment Dr. Rupali Karbhari Sanap	145-147
45	Covid-19 and Its Impact on Agriculture R. V. Suryawanshia , R. M. Mahindrakarb, G. D. Tingarea, B. D. Ingalea	148-149
46	Impact of Covid-19 pandemic on sports & exercise Mr. C. B. Satpute	150-151
47	Soil Texture: A Geographical study of Marathwada Region in the year 2020 Narwade Madan Vitthal	152-154
48	Impact of COVID-19 on Indian economy Rupeshkumar Raut, Dr. Sharyu Manish Potnurwar	155-158
49	Industrial Growth and Environmental Degradation Mrs Swati Venkatrao Adde	159-161
50	Impact of COVID -19 on Agriculture and Food Security in India Ramshankar Varma	162-163
51	Comparison of Interval Training Effect on Speed and Explosive Strength on Players of Kabaddi and Kho-Kho Dr. Rameshkumar Varsat, Dr. Miteshkumar Govindbhai Vagh	164-165
52	Analysis Of Rainfall Variability In North Western Agro Climatic Zone Of Tamil Nadu, India Latha S and Malleeswari V	166-175
53	A study of parent's opinion on online teaching in Mumbai's schools. Mrs Shubhangi Rajendra Londhe	176-178
54	New Records of Beetles (Coleoptera : Insecta : Histeridae : Histerid) Infesting Stored Products : A case study S.S. Bhalerao, P.R. Surve	179-180
55	A Study of ABC Analysis for Inventory Control in Cooperative Sugar Factory Mr. Galkwad Vijay Ganpat	181-183
56	Assessment of Terminalia catappa varieties using RAPD and SSR Markers Farzana Tasneem M.I	184-188
57	Analys sis on Nature in J.M. Hopkins's Poetry Dr. Vijaykumar Ganpatrao Pawar	189-190

Impact of COVID-19 on Indian economy

Rupeshkumar Raut¹ Dr. Sharyu Manish Potnurwar²

¹ Assistant District Planning Officer, District Planning Committee, Chandrapur, Maharashtra, India

² Assistant Professor and HoD (Economics), Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur, Maharashtra, India

Abstract

The Indian economy, after subdued growth in 2019, had begun to regain momentum January, 2020 onwards, only to be stalled by the once-in-a-century black swan COVID-19 outbreak. The year 2020 threw at the world a bedlam of novel COVID-19 virus, threatening all that was taken for granted – mobility, safety, and a normal life itself. This posed the most formidable economic challenge to India and to the world in a century. The economy witnessed a sharp contraction of 23.9 per cent in Q1: FY 2020-21 and 7.5 per cent in Q2: FY 2020-21 due to the stringent lockdown imposed during March-April, 2020. Sector-wise, agriculture has remained the silver lining while contact-based services, manufacturing, construction were hit hardest. While some of the effects of COVID-19 on the economy are short term, many have lasting impacts. The lockdown have hugely impacted the supply-chain management and sent the GDP and import-export cycle plummeting. There are three major areas of impact for Indian businesses which are linkages, supply chain and macroeconomic factors. This is indeed the worst recession since the Great Depression in the 1930s.

Keywords: COVID-19, GDP, Agriculture, Services, Manufacturing, Supply chain, management etc.

Introduction

Ever since the first outbreak of corona virus (covid19) in Wuhan, China, the world has changed in more ways than one. Apart from the devastating effects of the pandemic, the death toll and struggling healthcare systems, the virus has left the economies world-wide staggering and even drowning in many parts of the world.

The global health crisis prompted by COVID-19, in addition to an enormous human toll, has engendered the largest economic shock the world economy has witnessed in the last century. The pandemic and associated lockdown measures led to a de facto shutdown of a significant portion of the global economy, thereby triggering a global recession in FY 2020-21. The world economy was estimated to contract in 2020 by 4.3 per cent, as per World Bank, and 3.5 per cent, as per IMF. The crisis World is facing today is unique in a number of ways. Firstly, the health crisis-induced global recession is in contrast with previous global recessions which were driven by confluences of a wide range of factors, including financial crises (the Great Depression in 1930-32; 1982; 1991; 2009), sharp movements in oil prices (1975; 1982), and wars (1914; 1917-21; 1945-46). Secondly, this recession is highly synchronized as the fraction of economies experiencing annual declines in national per capita is highest since 1870—more than 90 per cent, even higher than the proportion of about 85 per cent of countries in recession at the height of the Great Depression of 1930-32. The pandemic is, therefore, once in a 150-year event with an unprecedented impact with all regions in the world projected to experience negative growth in 2020. It is aptly called the 'Great Lockdown'. Learning from this experience, India implemented an early and stringent lockdown from late March to May to curb the pace of spread of COVID-19. With the economy brought to a standstill for two complete months, the inevitable effect was a 23.9 per cent contraction in GDP as compared to previous year's quarter. This contraction was consistent with the stringency of the lockdown. Although the majorly affected sectors include travel and tourism, logistics, auto, metals, drugs and pharmaceuticals and retail, among others, education as we know it, has completely changed and is impacted too.

Objectives of the study

1. To study overall impact of COVID-19 on Indian economy
2. To study the impact of COVID-19 on GDP of India.
3. To study impact of COVID-19 on different sectors.
4. To study the short term and long term recommendation for different sectors

Research Methodology

The present study based on secondary data. The secondary data are collected from different sources such as internet, books, articles in newspapers and public investigations.

Impact of Covid-19 on Indian economy

On May 31, the Indian government released the data for GDP that during the financial year 2020-21, GDP contracted by 7.3 percent. It is the most severe contraction from the time India got its independence. The reasons behind this trajectory are obvious – lockdown leading to the closing of business units, increasing unemployment rate and a significant decline in domestic consumption. For the current financial year, the Reserve Bank of India has anticipated growth of 10.5 percent. But the rating agencies across the globe

have downgraded it due to the impact of the second wave of COVID-19. Moody's initially projected 13.7 percent of growth for FY 2021-22, but later lowered it to 9.3 percent. The same goes with S&P Global Rating. They have lowered the 11 percent growth to 9.8 percent in case of moderate impact of the second wave, but for a worst-case scenario, it would be 8.2 percent. The ideas around a third wave are not helping the situation at all.

Here's a brief look at how some major industries have been affected due to the pandemic:

Education and E-learning

The end of the month march 2020 recorded the spread of Covid-19 pandemic to over 185 countries and resulted in closure of over 95 percent of all schools, colleges and universities impacting close to approximately 350 million students. It can be stated that the lockdown, caused by COVID 19 has had a measurable impact on the commercialized educational institutions as due to the nature of their business, a loss of revenue stream in form of students may not be good for them and has caused a reduction in the revenue streams. However, the advent of e-learning via apps, college owned learning portals, collaborations with MOOC and Online course providers can be used as a way to make up for the loss of revenue, caused by the lockdown.

Food & Agriculture.

COVID-19 induced lockdown in India disrupted food markets which forced consumers to alter their consumption patterns. Consumers prioritized what they wanted and what they really needed. Various surveys report that individuals lost their jobs or their income decreased during lockdown. The lockdown coupled with sudden negative income shock posed serious concerns about food and nutrition security in India. However, the magnitude of the impact of the COVID-19 lockdown on farmers' agricultural production, experience of food insecurity, income from livestock and daily wages is still largely unknown. Understanding this impact has important implications for preparing for upcoming agricultural seasons, informing the targeted provisions of emergency food rations to those most in need, and re-building a more resilient, sustainable, and equitable agri-food system.

Aviation & Tourism

The COVID-19 pandemic had a massive impact on the Indian aviation sector in 2020 and major airlines facing losses and challenging times laid off employees, sent them on leave without pay, or cut their salaries. The effect of this disruption can be gauged by the loss figures of India's two largest airlines. Indi Go incurred net losses of ₹2,884 crore and ₹1,194 crore in Q1 and Q2 of this fiscal respectively. Spice Jet posted net losses of ₹600 crore and ₹112 crore in Q1 and Q2, respectively. It estimated that just 50-60 million passengers, 40-50 million domestic and less than 10 million international would travel in 2020-21. In 2019-20, approximately 205 million air passengers, 140 million domestic and 65 million international travelled in India. CAPA India projected in October that the Indian aviation industry will lose a combined USD 6-6.5 billion in FY21, of which airlines will account for USD 4-4.5 billion.

Auto Sector

According to the Society of Indian Automobile Manufacturers, the sector registered negative growth in sales of all vehicle categories in FY21 (2.24% decline in sales of passenger vehicles, 13.19% fall in sales of two-wheelers, 20.77% fall in sales of commercial vehicles, and 66.06% fall in sales of three-wheelers). The employment scenario in the automobile sector has been affected and the an estimated job loss in the auto sector at 3.45 lakh, according to a parliamentary panel report submitted to Rajya Sabha Chairman in December 2020.

Restaurant services

Nearly 40 per cent of restaurants had to shut shop due to the Covid-19 outbreak last year. The National Restaurant Association of India (NRAI) which represent the majority of Indian restaurants had advised its members to shut down their dine-in services when the lockdown began which majorly impacted the dine-ins, pubs, cafes and also food delivery platforms such as Swiggy and Zomato which faced drop of 60% in revenue.

Telecom

There has been a significant amount of changes in the telecom sector of India even before the COVID 19 due to brief price wars between the service providers. Most essential services and sectors have continued to run during the pandemic thanks to the implementation of the 'work from home' due to restrictions. With over 1 billion connections as of 2019, the telecom sector contributes about 6.5 per cent of GDP and employs almost 4 million people. Increased broadband usage had a direct impact and resulted in pressure on the network. Demand has been increased by about 10%. However, the Telco's are bracing for a sharp drop in adding new subscribers.

Raw materials and Electronic parts – Nearly 55% of electronics imported by India originate from China. These imports have dropped to 40% due to the pandemic and hence Indian government came up with the promotion of *Atma nirbhar* or indigenous production in a bid to reduce dependency. The lockdown has also resulted in reduced exports of raw materials like organic chemicals, cotton, mineral fuels resulting in substantial trade deficit for India.

Pharmaceuticals

The pharmaceutical industry has been on the rise since the start of the Covid-19 pandemic, especially in India, the largest producer of generic drugs globally. With a market size of \$55 billion during the beginning of 2020, it has been surging in India, exporting Hydroxychloroquine to the world, esp. to the US, UK, Canada, and the Middle-East. There has been a recent rise in the prices of raw materials imported from China due to the pandemic. Generic drugs are the most impacted due to heavy reliance on imports, disrupted supply-chain, and labour unavailability in the industry, caused by social distancing. Simultaneously, the pharmaceutical industry is struggling because of the government-imposed bans on the export of critical drugs, equipment, and PPE kits to ensure sufficient quantities for the country. The increasing demand for these drugs, coupled with hindered accessibility is making things harder. Easing the financial stress on the pharmaceutical companies, tax-relaxations, and addressing the labour force shortage could be the differentiating factors in such a desperate time.

Oil and Gas

The Indian Oil & Gas industry is quite significant in the global context – it is the third-largest energy consumer only behind USA and China and contributes to 5.2% of the global oil demand. The complete lockdown across the country slowed down the demand of transport fuels (accounting for 2/3rd demand in oil & gas sector) as auto & industrial manufacturing declined and goods & passenger movement (both bulk & personal) fell. Though the crude prices dipped in this period, the government increased the excise and special excise duty to make up for the revenue loss, additionally, road cess was raised too. As a policy recommendation, the government may think of passing on the benefits of decreased crude prices to end consumers at retail outlets to stimulate demand.

Textiles Industry – Due to the halting of operation of textile factories in China, the export of raw materials such as cotton, other fabric, yarn from India has been majorly affected. The raw material unavailability, depletion in work force and working capital constraints has resulted in reduced demands and purchasing capacities.

IT industry – The dependence of the IT sector on many of the above-mentioned sectors such as manufacturing, retail, hospitality, communication etc. has resulted in major impacts on purchasing ability and investing patterns on IT services. This has impacted the requirement of additional work-force and inflow of revenue in this sector.

Impact of Second wave on three major sectors

Agriculture

The second wave has seen stricter and longer lockdowns in the rural parts of the country. Due to the lockdowns, APMC Mandis have been closed for operations or have taken such steps voluntarily. Specifically, APMC Mandis in Gujarat, Rajasthan and Maharashtra were closed during the peak harvesting season. Farmers were not prepared for the ensuing chaos. As the Mandis have still not opened fully, crops are rotting in the fields. Due to the closure of Mandis, vegetable vendors, and processing industries have also been hit. We can see the contrasting impact of the first and the second wave in the agriculture wage growth data. The average wage growth for the agriculture sector for the period of November 2020 to March 2021 has reduced to 2.9 percent (2nd wave) from 8.5 percent in April to August 2020 (1st wave).

Manufacturing

Manufacturing was at the receiving end in both the first and the second wave. To control the Corona virus spread, most of the manufacturing sector had to work at a lesser capacity or shut down. Non-essentials manufacturing was hit for longer and with more severe restrictions. The fear of prolonged lockdowns led to migration back to villages. In addition, the global and local supply chains had also not fully normalized after the first wave. This has meant higher cost of procuring raw materials for both small and large industries. As per the IHS Markit India Manufacturing Purchasing Managers' Index (PMI) in May 2021, PMI slumped to 50.8 from 57.5 reported in February. It is at a ten-month low.

Services

The first wave required a steep learning curve for the organizations to develop infrastructure and processes for remote working. For the employees, first wave lockdowns were a new paradigm and it took them some time to adjust to work from home and be productive. Prolonged lockdown and unlocking phases during the first wave ensured that both the employer and employee got into a rhythm and the productivity started

reaching pre-covid levels. The second wave disrupted this rhythm. But the impact of the second wave has been localized and centered around groups of people with typical disruptions costing 3-4 weeks of productivity. My assessment is that the services sector will be the least hit from wave 2 from an output standpoint.

The table below summarizes the above ideas:

Time period	Indian GDP % growth	Service GDP % growth	Manufacturing GDP % growth	Agriculture GDP % growth
FY 21 (Reflection of the wave-1)	-7.3%	Contracted by 16 %	Contraction by 7.2 %	A growth of 3.4%
% contribution to the overall GDP	Nil	55 %	17.4 %	17.8 %
Expected impact of the wave-2	8.2% to 9.3% (Overall growth due to base effect but reduced forecasts by rating agencies)	Significantly lower than wave-1	Lower than wave-1	Higher than wave-1

Source- Financial express, June 21, 2021

Conclusion

The impact of corona virus pandemic on India has been largely disruptive in terms of economic activity as well as a loss of human lives. Almost all the sectors have been adversely affected as domestic demand and exports sharply plummeted with some notable exceptions where high growth was observed. In view of the scale of disruption caused by the pandemic, it is evident that the current downturn is fundamentally different from recessions. The sudden shrinkage in demand & increased unemployment is going to alter the business landscape. Adopting new principles like 'shift towards localization, cash conservation, supply chain resilience and innovation' will help businesses in treading a new path in this uncertain environment. To summarize on the macroeconomic numbers of GDP, it is expected a less severe impact of the second wave due to less strict, localized lockdowns and practically a lesser number of days in reaching the peak number of infections. Agriculture will see a deeper cut from the second wave compared to the first wave where it grew. The V-shaped economic recovery is supported by the initiation of a mega vaccination drive with hopes of a robust recovery in the services sector. Together, prospects for robust growth in consumption and investment have been rekindled with the estimated real GDP growth for FY 2021-22 at 11 per cent. India's mature policy response to this "once-in-a-century" crisis thus provides important lessons for democracies to avoid myopic policymaking and demonstrates the significant benefits of focusing on long-term gains. The fundamentals of the economy remain strong as gradual scaling back of lockdowns along with the astute support of *Atmanirbhar Bharat Mission* have placed the economy firmly on the path of revival.

References:

1. Directorate of Economic and Statistics, Ministry of Agriculture
2. Economic Survey, Volume I (2020-21), p 3
3. Economic Survey, Volume II (2020-21), p 1, 2, 21
4. Times of India, Oct.4, 2020
5. Mint, Dec.26, 2020
6. Financial Express, June 21, 2021
7. Prof. Priyanka Pandita Koul, Prof. Omkar Jagdish Bapat 2020, "Impact Of Covid-19 On Education Sector In India". *Journal Of Critical Reviews*, Vol 7, Issue 11, 2020, pp 1
- 8.

**NOIDA
INTERNATIONAL
UNIVERSITY**

Volume 8 (III), 2021

ISSN: 2394-0298

NIU International Journal of Human Rights

A UGC CARE Listed Journal

SPECIAL ISSUE

NOIDA INTERNATIONAL UNIVERSITY

www.niu.edu.in

**NOIDA
INTERNATIONAL
UNIVERSITY**

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Volume 8 (III), 2021

ISSN: 2394-0298

NIU International Journal of Human Rights

A UGC CARE Listed Journal

SPECIAL ISSUE

17.A REVIEW ON SUITABLE AYURVEDIC HERBAL INGREDIENTS FOR HAND SANITIZER: PROTECTION AGAINST COVID 19 K.S. Misar, A.A.Paranjape, R.M.Gajbhiya& M.H. Taywade	79
18.PERMEABILITY OF RUBBERCRETE: EFFECT OF AGING Sonali.B.Patil&A.Mujahid Husain	90
19.IMPACT OF COVID-19 ON FDI, INVESTMENT AND SHARE MARKETS RupeshkumarRaut&Dr.Sharyu Manish Potuurwar	96 ✓
20.DOMESTIC WASTEWATER TREATMENT USING COCONUT HUSK AS ADSORBENT Farooq I Chavan&Mujahid Husain & Pravin A Shirule	102
21.LIBRARIES IN TRADITIONAL COLLEGES POST COVID-19 PANDEMIC Dr.Rajendra&R.Manikpure	109
22.IMPACT OF COVID-19 ON TEACHING & LEARNING OF ENGLISH LANGUAGE Ganesh P Surjuse	111
23.EFFECT OF AEROBIC DANCE AND CLASSICAL DANCE ON SELECTED PHYSICAL FITNESS VARIABLES Anbu Nisha Jeba Sounder &Dr.S.Saroja	114
24.EFFECT OF YOGIC PRACTICES ON SELECTED PHYSIOLOGICAL VARIABLES AMONG OBESE HIGH SCHOOL BOYS C. Vijayalakshmi&Dr.S.Saroja	119
25.COVID-19 and its impact on environment in context of Delhi Kishor Kumar Dash	122

Impact of COVID-19 on FDI, Investment and Share Markets

Rupeshkumar Raut Assistant District Planning Officer, District Planning Committee, Chandrapur, Maharashtra, India

Dr. Sharyu Manish Potnurwar Assistant Professor and HoD (Economics), Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur, Maharashtra, India

Abstract

COVID-19 pandemic has triggered the worst global recession in 2020 since the Great Depression. The adverse economic impact is, however, expected to be lesser than initially feared. The resulting economic crisis has led to a sharp decline in global trade, lower commodity prices and tighter external financing conditions with varying implications for current account balances and currencies of different countries. However, in spite of the COVID-19 pandemic, a two-month long nationwide lockdown and large GDP contraction in 2020, foreign capital flows to India remained surprisingly resilient. Data from IMF's Balance of Payments statistics for the calendar year (CY) 2020 reveals that India received about \$80 billion in foreign direct investment (FDI) and foreign portfolio investment (FPI) inflows, ranking behind China but higher than Russia, Brazil and South Africa put together. As a percentage of GDP, India's inflows amounted to about 3 per cent, while China and Brazil received 3.2 and 2.2 per cent respectively. On the other hand, Russia and South Africa had capital outflows. It appears that India's demographics, its large market, a working democracy, and a favourable economic outlook over the longer-term are likely key factors that have led foreign investors to invest in India during this period. The paper also examines the impact of COVID-19 on the Indian stock and commodity markets during the different phases of lockdown.

Keywords: COVID-19, economic impact, GDP, FDI, FPI, Stock market.

Introduction :

Invention of cement concrete is one of the prime revolutions in the history of civilization. Presently, the spread of the pandemic led to associated suspension of economic activities, supply-chain disruptions, travel restrictions and volatility in international commodity prices. As a result, there was a wave of downward revisions to global output growth and trade volume. However, while global FDI flows dropped by 42% in 2020, India was the world's third-largest recipient of foreign investment, boasting the highest annual increase in FDI (13%)-followed by Japan (9%) and China (4%)- according to the latest World Investment Report from the UN Conference on Trade and Development. Net FPI inflows recorded an all-time monthly high of US\$ 9.8 billion in November 2020, as investors' risk appetite returned. India was the only country among emerging markets to receive equity FII inflows in 2020. Buoyant SENSEX and NIFTY resulted in India's market-cap to GDP ratio crossing 100% for the first time since October 2010.

Objectives of the study

1. To Study the Impact of Covid-19 on FDI in India.
2. To Study the Impact of Covid-19 on investment in India.
3. To Study the Impact of Covid-19 on Indian Share Market.

Research Methodology

The present study based on secondary data available in books, various reports, articles, newspapers, economic survey, magazines etc. Data on daily closing prices of indices Nifty and Sensex have been collected from the official site of BSE and NSE.

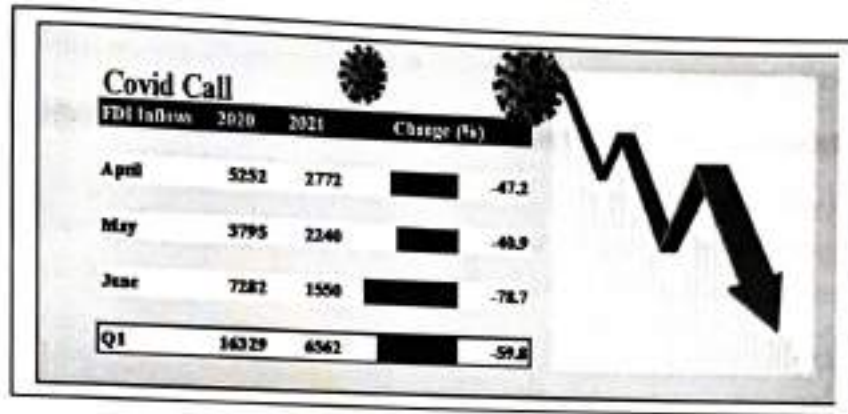
Impact of COVID-19 on FDI**COVID-19 impact: Q1 FDI inflows plummet 60% to \$6.5 billion**

Total foreign direct investment (FDI) into India in the first quarter of 2020-21 plunged by 60% from the year-ago period to \$6.5 billion, reflecting the impact of the Covid-19 pandemic on the global economy.

investment scenario (Fig. 1). Data released by the department for promotion of industry and internal trade (DPIIT) showed Mauritius was the top source of FDI.

FDI inflows into India rose 13% on year in FY20 to a record \$49.97 billion compared to \$44.36 billion in 2018-19. As per the DPIIT data, in the first quarter of FY21, total FDI inflows, which include equity inflows, re-invested earnings and other capital, stood at \$11.5 billion. Services garnered FDI worth \$1.14 billion while investments in computer software and hardware were \$1.06 billion. Telecommunications drew FDI worth only \$2 million. April received the highest FDI at \$2.7 billion and June received the lowest at \$1.5 billion. FDI in April and June of 2019 was \$5.2 billion and \$7.2 billion, respectively.

Fig.1: Change in FDI Inflow

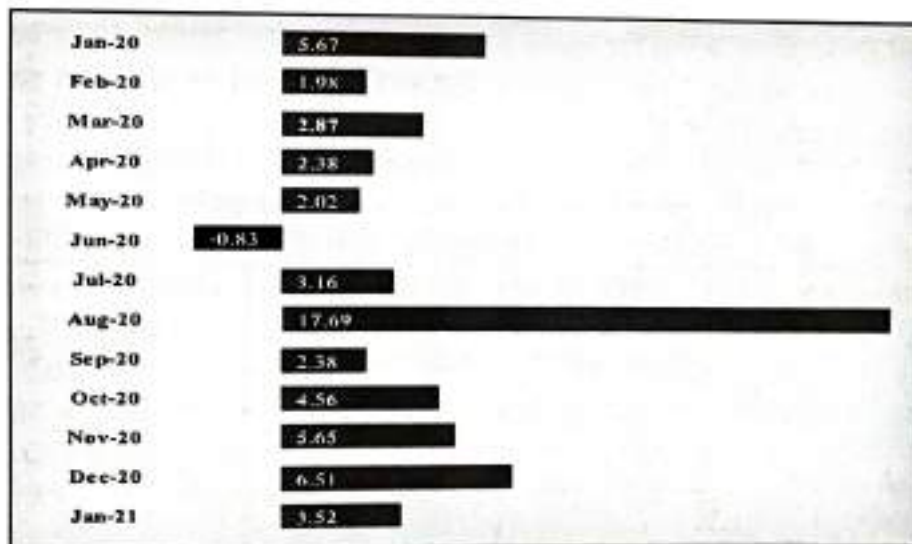

Source: The economic times, Sep. 24, 2020

India received lots of FDI in 2020 despite COVID-19

Inbound foreign investment to India (\$bn), January 2020 to January 2021 is shown in fig.2

Fig.2 : Inbound foreign investment to India (\$bn)

Source: Trading Economics

In terms of capital, FDI flows to the country grew by 28% to \$54.18bn between April 2020 and January 2021, according to the Commerce and Industry.

Covid-19 saw boom in India's computer sector

Sectors attracting highest FDI equity inflows (\$m), April 2018 to December 2020, shown in following table -1.

Sector	2018-19 (April-March)	2019-20 (April- March)	2020-21 (April- December)
Services sector	9.16	7.85	3.86
Computer software & hardware	6.42	7.67	24.39
Telecommunications	2.67	4.45	0.35
Trading	4.46	4.57	2.14
Construction development	0.21	0.61	0.27
Automobile industry	2.62	2.82	1.19
Construction (infrastructure) activities	2.26	2.04	7.15
Chemicals	1.98	1.06	0.73
Drugs and pharmaceuticals	0.26	0.51	1.25
Hotels and tourism	1.08	2.94	0.32

Source: Department for Promotion of Industry and Internal Trade

Impact of COVID-19 on Capital Markets

1. Impact of COVID-19 on Primary Markets (Equity)

A. Public Issue

During April-December 2020, although the number of companies raising money through public issue reduced to 33 from 49 in the same period last year, Rs. 31,086.64 crore were mobilised during the period as compared to Rs. 10,950 crore in the similar period of previous year indicating an increase of 183.9 per cent in resource mobilization over the period. Similarly, resource mobilization through rights issues during 2020-21 (upto December) increased to Rs. 60,906.90 crore from 16 rights issues as compared to Rs. 51,865.86 crore from 13 issues in April-December (Table 2).

Table 2: Primary Market Resource Mobilization through Public and Rights Issues

Issue Type	2019-20 (upto December)		2020-21 (upto December)	
	No. of Issues	Amount (Rs. in crore)	No of Issues	Amount (Rs. in crore)
Public Issue (Equity)	49	10,949.99	33	31,086.64
Rights Issue (Equity)	13	51,865.86	16	60,906.90
Total Public Issue	62	62,815.85	49	91,993.54

Source: BSE, NSE and SEBI

B. Private Placement

The year 2020-21 (upto December) witnessed a decrease in resource mobilization through private placement route compared to that during the similar period for previous year. In April-December 2020 there were 183 issues mobilising Rs. 91,631.33 crore through private placement compared to 229 issues raising Rs. 1,79,443.86 crore during the same period last year (Table 3). In the year 2019-20 (upto December), resource mobilization through preferential allotment route was substantially more than through Qualified Institutional Placement (QIP) route. However, there was a reversal in this trend in April-December 2020. During this period, there were 21 QIPs and 162 preferential allotments raising Rs. 64,148.50 crore and Rs. 27,482.83 crore respectively, as compared to 9 QIPs and 220 Preferential

allotment raising Rs. 34,028.55 crore and Rs. 1,45,415.3 crore respectively during the corresponding period of the previous financial year.

Table 3: Primary Market Resource Mobilization through Private Placements

Issue Type	2019-20 (upto December)		2020-21 (upto December)	
	No. of Issues	Amount (Rs. in crore)	No of Issues	Amount (Rs. in crore)
QIPs Allotment (Equity)	9	34,028.55	21	64,148.50
Preferential Allotment (Equity)	220	1,45,415.31	162	27,482.83
Total Private Placement	229	1,79,443.86	183	91,631.33

Source: BSE, NSE and SEBI

1. Primary Markets (Debt)

The total debt issuance in primary market increased by 29.7 per cent to Rs. 5.99 lakh crore during 2020-21 (upto December) as compared to Rs. 4.63 lakh crore in the corresponding period of the previous year. During April- December 2020, the amount raised through private placement of debt increased by 32.2 per cent to Rs. 5.95 lakh crore. During the same period, the amount raised through public debt issues declined by 67 per cent to Rs. 3,871.7 crore (Table 4).

Table 4: Primary Market Resource Mobilization through Debt Issues

Issue Type	2019-20 (upto December)		2020-21 (upto December)	
	No. of Issues	Amount (Rs. in crore)	No of Issues	Amount (Rs. in crore)
Public Issue (Debt)	27	11,746.11	10	3,871.70
Private Placement (Debt)	1295	4,49,939.71	1540	5,95,044.66
Total Debt Issue	1322	4,61,685.82	1550	5,98,916.36

Source: BSE, NSE and SEBI

3. Mutual Fund Activities

There was a net inflow of Rs. 2.76 lakh crore into the mutual funds industry during 2020-21 (upto December), as compared to a net inflow of Rs. 1.82 lakh crore in the corresponding period of last year. The net assets under management of all mutual funds increased by 16.9 per cent to Rs. 31.02 lakh crore at the end of December 31, 2020 from Rs. 26.54 lakh crore at the end of December 31, 2019 (Table 5).

Table 5: Mobilisation of Funds by Mutual Funds (Amount in Rs. lakh Crore)

Period	No. Of Folios (Crore)	Gross Mobilization	Redemption	Net Inflows	Net AUM at the end of the period
2019-20#	8.71	154.67	152.85	1.82	26.54
2020-21#	9.43	65.47	62.71	2.78	31.02

Source: SEBI

Note: #Upto December 31 of respective years

Investment by Foreign Portfolio Investors

There were net inflows to the tune of Rs.2.1 lakh crore on account of the foreign portfolio investors (FPIs) in the Indian capital market during 2020-21 (up to December), as compared to net inflows of Rs. 0.81 lakh crore during the same period in 2019-20. The total cumulative investment by FPIs (at the acquisition cost) increased by 5.4 per cent to US\$ 273.6 billion as on December 31, 2020 from US\$ 259.5 billion as on December 31, 2019.

Table 6: Investment by Foreign Portfolio Investors

Period	Gross Purchase	Gross Sales	Net Investment	Net Investment	Cumulative Net Investment
	Rs. in crore		(US\$ mn)		
2019-20#	13,79,888	12,99,141	80,746	11,465	2,59,581
2020-21#	16,65,483	14,54,050	2,11,433	28,543	2,73,618

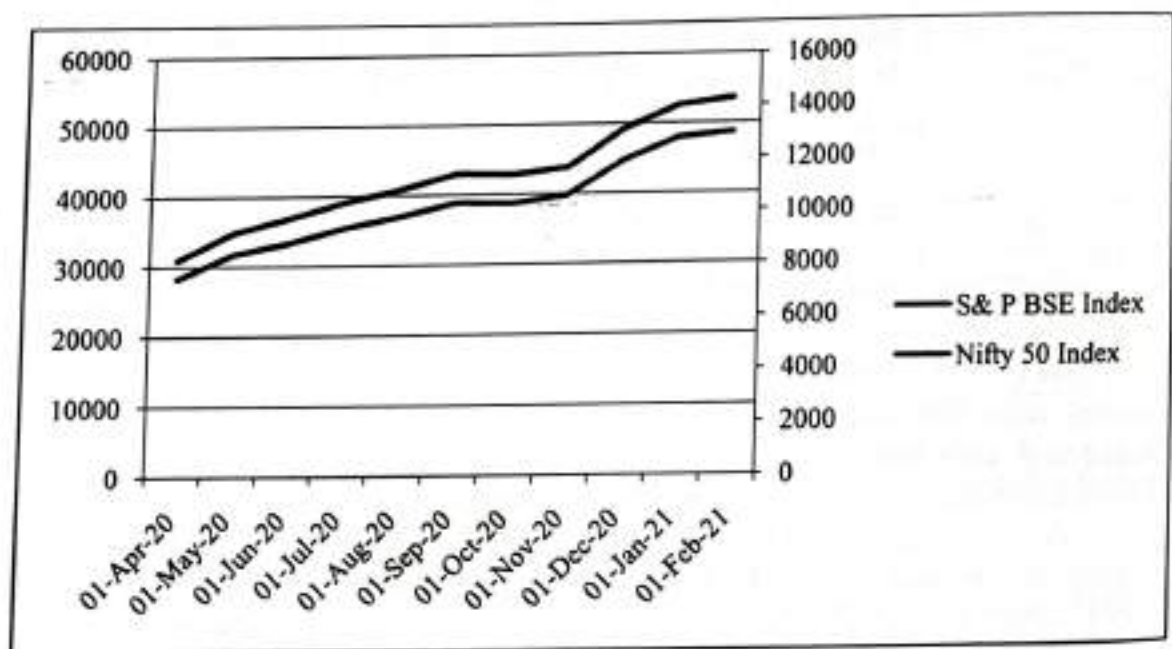
Source: NSDL

Note: #Upto December 31 of respective years

Movement of Indian Benchmark Indices

During 2020-21 (upto January 20, 2021), India's benchmark indices, namely, Nifty50 and S&P BSE Sensex index reached record highs of 14,644.7 and 49,792.1 respectively on January 20, 2021. There were some significant corrections due to COVID-19 induced uncertainty in the beginning of this financial year, however both Nifty50 and S&P BSE Sensex index recovered strongly afterwards. The S&P BSE Sensex, the benchmark index of BSE, rose by 68.9 per cent to 49,792.1 on January 20, 2021, compared to 29,468 on March 31, 2020. During the same period, Nifty 50 index of National Stock Exchange (NSE) gained by 70.3 percent from March 31, 2020 to January 20, 2021 (Figure 3).

Figure 3 : Movement of Indian Benchmark Indices

Source: BSE and NSE

India Stock Market performance Versus Daily COVID-19 Cases

If we look at the Bombay Stock Exchange there is a drop in the Sensex index to 13.2% on March 23, 2020. It was the highest single day fall after the news of the Harshad Mehta Scam, April 28, 1992. Similarly, Nifty has also declined to almost 29% during this period. Some economists have considered the impact of COVID-19 on the Indian stock market as a "black swan event," that is, the occurrence of a highly unanticipated event with an extremely bad impact. Studies have found that the entire previous pandemic had affected only the demand chain. But this COVID-19 pandemic has affected both the demand chain and supply chain.

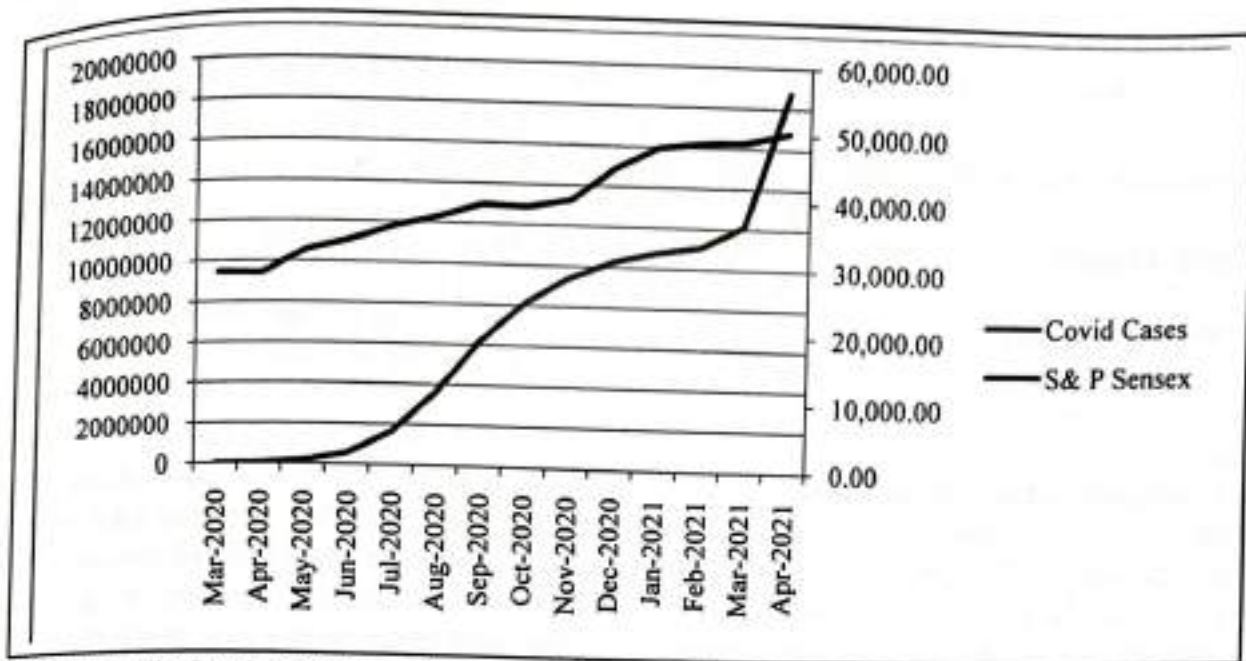

Fig.4 : India Stock Market performance Versus Daily COVID-19 Cases

Source: Our World in data, Bloomberg, as of April 2021

However, from the above graph it is clear that from March 2020 to April 2021, with the number of increasing COVID-19 cases, the present market looking divorced with the economic reality. Fig.4 shows India Stock Market performance Versus Daily COVID-19 Cases during the period March 2020 to April 2021.

Conclusion

The rapid spread of the unprecedented COVID-19 pandemic has put the world in jeopardy and changed the global outlook unexpectedly. The Covid-19 pandemic brought turmoil on the whole world and India was no exception. The first quarter of FY-20 saw a contraction in GDP by 22.6%. This decline had adverse effects on all economic areas including FDI which saw a contraction of 59% in the first quarter FY-20. Foreign direct investment (FDI) inflows into India in the first five months of 2020-21 have hit a record high, despite a sharp 60% contraction in the first quarter, with July and August raking in over \$20 billion of equity FDI. Total FDI inflows surged from \$11.51 billion between April and June to \$35.73 billion by the end of August. Equity FDI more than quadrupled from \$6.5 billion between April and June, to \$27.1 billion by August — 16% higher than the first five months of 2019-20. The increased FDI is a result of FDI policy reforms, investment facilitation and ease of doing business. The result shows that the stock market, especially the BSE Sensex becomes volatile during the pandemic period. In case of another stock index, NSE Nifty, it is found that there is no such significant impact of the COVID-19 period on the volatility of NSE stock prices. Corona virus outbreak has affected the stock price and increased the volatility in the Indian stock markets, and affects the financial system.

References

- Economic Survey Vol. II (2020-21), p 93-114, 143-146
- <https://investmentmonitor.ai/business-activities/covid-19/india-covid-disaster-fdi-diversification>
- <https://www.thehindu.com/business/Economy/16-surge-in-fdi-inflows-till-august/article32903664.ece>
- <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7995228/>
- Kapish Aggarwal, Research gate, Dec. 2020, Impact of Covid-19 on FDI in India
- Rashmi Chaudhary, Priti Bakhsh, Hemendra Gupta, Article in Research gate, Sep. 2020
- "The performance of the Indian stock market during COVID-19"

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR HUMANITY SCIENCE & ENGLISH LANGUAGE**

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-52

**Special Issue of Department of English,
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora, Dist. Chandrapur (MS)**

on

RECENT TRENDS IN CREATIVE WRITING

Chief Editor

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor

Prof. Shrikant N. Puri
Head, Dept. of English

PEDAGOGICAL TRENDS IN TEACHING ENGLISH CREATIVE WRITING: A POSTMODERN APPROACH

Amol J. Kutemate & Dr. Akshay V. Dhote

Department of English, Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur, Maharashtra

amolkutemate111@gmail.com

Abstract

Writing is one of the most creative as well as complex form of expression. Since the beginning of globalisation, teaching writing has been neglected and spoken English is the dominant form in the school and college education. With the emergence of advance technologies in the education sector, writing has become old fashioned and dull activity for the learners. As writing is one of the four core skills in language education, besides listening, speaking and reading, its significance cannot be under-rated. To give impetus to writing skills, teachers need to move beyond the traditional attitude in writing and find out the innovative pedagogies to teach writing in its most creative form with post-modern approach. The paper attempts to deal with the following current issues associated with the teaching of creative writing: need of teaching of creative writing, approaches in teaching creative writing, challenges in teaching and current Post-modern pedagogical approaches in dealing with these challenges in the education system.

Key Words: Creative writing, Pedagogy of writing, Post-modernism, Trends in writing

Introduction

Invention of writing has brought revolutionary changes in the history of the world. From caves writing to digital writing, world has always been text-oriented. Hence writing is one of the fundamental skills out of the four basic language skills taught in the classrooms from primary to tertiary levels. Teaching writing enforces vocabulary and grammatical structures. So, it is very important to give enough time to teach writing skills to learners to make them proficient in writing. It is also essential to identify the interest areas of the learners and provide frequent opportunities to practice writing. To give impetus to writing skills, teachers need to move beyond the traditional attitude in writing and find out the innovative pedagogies to teach writing in its most creative form with post-modern approach.

Postmodernism as a prevalent concept describes a broad movement. Postmodernism is a late 20th century movement in philosophy and literary theory that generally questions the basic assumptions of Western philosophy in the modern period. It is characterized by broad scepticism or relativism and a general suspicion of reason. It developed in the mid-20th century across philosophy, arts, architecture and criticism. Now, it is believed that English language teaching has been influenced by postmodern philosophy theoretically and practically in some ways. The elements of Postmodernism including Constructivism, subjectivism, relativism, localism and pragmatism are found to have been applied in Teaching English as a Second Language (TESOL) to the concept of Post method, multilingualism, multiculturalism, integrated content learning, and creative writing pedagogies.

While teaching English as a second language in the classrooms, a question often comes to mind is 'What is the need of teaching creative writing?' The question becomes even

विदर्भातील संज्ञा पीकपरिस्थिती व त्याचे व्यवस्थापन एक भौगोलीक अभ्यास

डॉ. वनशी ना. लाखे

मुख्यशास्त्र विभागप्रमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

ई मेल - vanashnilakhe@gmail.com

सारांश :-

ज्यापरी वृष्टीकोनातून आपल्या सगळ्या पल्लवांची लागवड करावयाची असल्यास उष्ण व उपउष्णकटीबंधीय जवळपास विदर्भ येतो. या अभुषणाने संज्ञा हे विदर्भातील एक प्रमुख फळांपैकी आहे ज्यापरी वृष्ट्या मज्याचे वर्षातून प्रामुख्याने दोन वारं येतात मृग आणि आषाढ मृग वार हा जुन-जुलै मध्ये तर आषाढ हा जाने-फेब्रुवारी मध्ये येतो. 'सर्वत्र नागपूर लोकमत' दि. २१ जुलै २००६ मधील ही क्लिपिने मी समुच्च असून रोगप्रतिकारक शक्ती वाढविण्यास मदत करतात विदर्भ आणि मराठवाडा हे काही प्रमाणात महाराष्ट्रात मंत्रा विज्ञानाचे प्रदेश आहेत. अमरावती जिल्ह्यातील मोशी हे निपात गुणवत्तेच्या संज्ञा मकसदाचे प्रमुख क्षेत्र आहे. काही वर्षांपूर्वी महाराष्ट्र कृषी उद्योग विकास महामंडळातर्फे मोशी तालुक्यातील मापवाडी व काटोल तालुक्यातील वेवणाच येथे फळ प्रक्रिया उद्योग सुरू करण्यात आला. साधारणतः एका हेक्टर मध्ये सर्वसाधारण २७७ संज्ञा झाडे असतात आठ ते दहा टन उत्पादन एका हेक्टर मधून होते. विदर्भात येतल्या जाणा-या नागपूर संज्ञाच्या उर्जितत्वामुळे काही प्रांत होईल व शेतक-यांना सुगोचे विषय येतील हे चिंतन महात्मांचे आहे प्रस्तुत शोध निबंधात महाराष्ट्राभ्यतिरीकत विदर्भातील संज्ञा उत्पादन परिस्थिती व त्याचे व्यवस्थापन याचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना :-

'नागपूर संज्ञा' या नावाने ओळखल्या जाणा-या या फळांची अमरावती जिल्ह्यात प्रामुख्याने मोठ्या प्रमाणावर लागवड होते. विदर्भाचा कॉलफोर्निया म्हणून अमरावती जिल्ह्यातील संज्ञाची ओळख आहे. पश्चिम विदर्भात अमरावती जिल्ह्यातील वरुड, मोशी व अंजनगडमुखी तालुक्यात मज्याचे सर्वाधिक उत्पादन घेतले जाते. याच भागातील संज्ञामुळे नागपूर अरिजसिटी म्हणून ओळखले जाते. बहुतेक लिंबुवर्गीय वनस्पती प्रमाणेच संज्ञाही ५५-६० डिग्री ते २२ डिग्री सेल्सियस तापमानात घेतली जातात. नारिंगीची झाडे अल्पवय मोड फळांसाठी उष्णदेशीय, उपोष्ण-कटिबंधीय हवामानात मोठ्या प्रमाणात घेतली जातात. गेल्या २५० वर्षांपासून विदर्भात व मध्यप्रदेशातील काही भागात नागपूर संज्ञा घेतली जातात. याचे कारण काही धिकणमाती व उष्ण-उपोष्ण कटिबंधीय हवामान होय, २००२ च्या आकडेवारीनुसार १ लाख ८० हजार ८०० हेक्टर जमीन संज्ञा लागवडीखाली होती. त्यापैकी ७५ हजार ९०० हेक्टर जवळपास २० टक्के लागवड एकट्या अमरावती जिल्ह्यात होते. उत्पादन बांगले होत असल्याने संज्ञासाठी क्षेत्र वाढले विदर्भात सुमारे तीन लाख हेक्टर पर्यंत संज्ञावागाचा विस्तार होता. २००२ च्या आकडेवारी नुसार विदर्भाने सुमारे ४ लाख टन संज्ञा उपलब्ध होता.

उद्दिष्ट :-

प्रस्तुत शोधनिबंधात जगाच्या कुठेतून संज्ञा उत्पादनात भारताचे स्थान पाहणे महाराष्ट्रातील दर हेक्टरी उत्पादकांतील वर्ष निहाय बदलाचे, अध्ययन करणे, याव्यतिरिक्त विदर्भातील संज्ञा पीकाखालील क्षेत्र व उत्पादनाचा अभ्यास करणे, संज्ञावागाचे शेतकऱ्यांनी व्यवस्थापन व नियोजन कसे करावे याचा आढावा घेणे होय.

अभ्यास क्षेत्र :-

विदर्भ हा महाराष्ट्र राज्याच्या ईशान्य दिशेस असणारा प्रदेश आहे. विदर्भाचे दोन उपविभाग आहे विदर्भात नागपूर, अमरावती, अकोला, चंद्रपूर, वर्धा, कुलहाना, चवतमाळ, भंडारा, गोंदीय, वाशिम, गडचिरोली या तालुक्यांचा समावेश केला जातो. या प्रदेशाचा विस्तार उत्तर अक्षांश १९°५' ते २१°४७' आणि पूर्व रेखांश ७५° ५९' ते ७९° ११' या दरम्यान असून यातील बहुतेक भाग तापी, पूर्णा तसेच वर्धा, पैनगंगा व वैनगंगा या नद्यांच्या खोऱ्यात मोडतो विदर्भाचे क्षेत्रफळ

महाराष्ट्राच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ३१.६ टक्के आहे. तर महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येपैकी २१.३ टक्के आहे. विदर्भाचे क्षेत्रफळ १७,३२१.१३ आहे (३७५७० चौरस मैल) विदर्भाची २०११ ची लोकसंख्या २३००३७७९ असून एमए (२४०/किमी^२ ६१० चौरस मैल आहे.)

भूगोळरचना :-

उत्तरेस मेळघाट आणि दक्षिणेला बलाघाट दरम्यानच्या सुपीक पठारी खोऱ्याचा समावेश यात होतो. या भागातील सर्वात उंच शिखर वैराट उंची ११७७ मी. आहे याचा समावेश दक्षिण द्रुप मध्ये होतो. हा भाग शिलारसायामुन तयार झालेल्या अग्निजल्य बेसाल्ट खडकांनी बनलेला आहे. विदर्भातील वरी, वैनगंगा या नद्या दक्षिणवाहिनी आहे. नागपुर प्रदेश संघी आणि काश्मीरवादी प्रसिध्द आहे. विदर्भाचे हवामान विषम असून सखल प्रदेशात उन्हाची परिस्थिती तीव्र जमवते ४२° ते ४३° से.चे. एवढे उच्चतम तापमान असून वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान १०८ से. मी. आहे. काजुन, गहु, ज्वारी, तुर, भात, ही विदर्भातील प्रमुख पीके आहेत तर संत्री, आंबा, विड्याची पाने यांच्या बागा आहे. पाण्याचा निचरा होणारी मृदा या पिकास मानवले हलक्या मृदेतही हे पीक होउ शकते.

अभ्यास पध्दती :-

विदर्भातील संज्ञा पिढ्यांचा अभ्यास करीत असतांना सांख्यिकी आकडेवारीला महत्व दिलेले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध विदेशीयक स्वरापाची माहिती स्त्रोतावर आधारित आहे. द्वितीय स्वरूपाची माहिती स्त्रोतावर आधारित आहे विदेशीय स्वरापाची माहिती ही प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके, मासिके, शासनाची प्रसिध्द पुस्तके इत्यादी मधुन घेतली आहे. बरेच शासकीय निमशास्त्रीय संस्था वेगवेगळ्या प्रकारची संशोधने इ. मधुन माहिती घेतली आहे. तसेच महाराष्ट्र आर्थिक व सामाजिक समालोचन, जिल्हासांख्यिकी कार्यालय मधुन घेतलेली आहे, गोळा केलेल्या आकडेवारीचे सारणीयन व विश्लेषण तक्रारे व आलेखच्या सहाय्याने स्पष्ट केलेले आहे संशोधनातील निष्कर्ष हे उद्दिष्टावर आधारित विश्लेषणाद्वसन घेतलेले आहे.

विषय विश्लेषण :-

जगातील फळ उत्पादनाचा संदर्भात विश्वर केल्या तर दक्षिणेतर संज्ञा उत्पादनाचा क्रम लागतो असून भारत देशाचे संज्ञा उत्पादनात स्थान पुढील प्रमाणे आहे.

देश	उत्पादन लाख टन
ब्राझील	१७.१
चीन	१०.४
भारत	९.५
संयुक्त राष्ट्र	४.८
मेक्सिको	७.७
सोन	२०.२
इजिप्त	२.७
विश्व	७८.७

विश्वतील ७८.७ लाख टन संज्ञा उत्पादनापैकी जगात भारताचा तिसरा क्रमांक असून एकूण उत्पादन ९.५ लाख टन दिसून येते. देशात होणाऱ्या संज्ञाच्या एकूण उत्पादनापैकी एक चतुर्थांश उत्पादन एकट्या महाराष्ट्रात होते.

सारणी - १ महाराष्ट्रातील संव्याचे क्षेत्र व उत्पादन

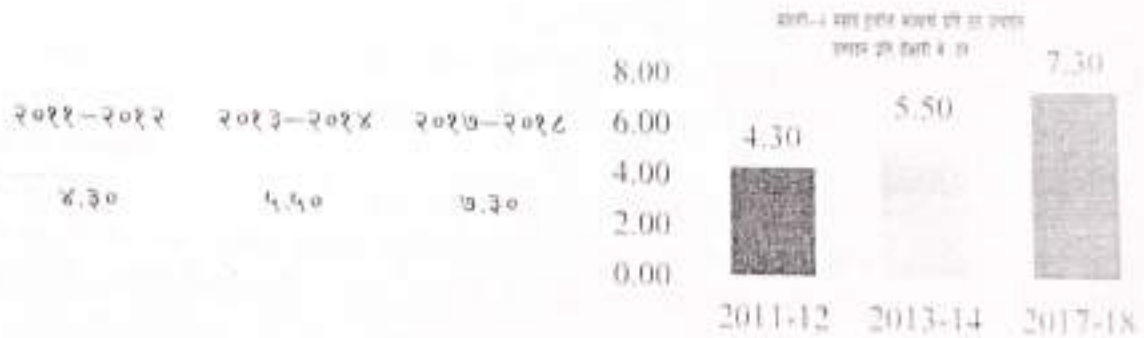
वर्ष	पैक	क्षेत्र हेक्टरमध्ये	उत्पादन मे टन
२०११-१२	संयोजित	१,०४८९८	४६०५६२
२०१३-१४		१,३५०००	७४२५००

स्रोत : क्षेत्रीय सर्वेक्षण :-

२०११-१२ च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रातील संव्याखालील क्षेत्र १,०४८९८ हेक्टर होते व उत्पादन ४६०५६२ मेट्रिक टन होते. तर २०१३-१४ च्या आकडेवारीचा आढावा घेतला असता एकट्या महाराष्ट्रात १ लाख ३५ हजार हेक्टर क्षेत्रात संव्या लागवड होती म्हणजे २०११-१२ च्या आकडेवारीच्या तुलनेत संव्या लागवडी खालील क्षेत्रात वाढ झालेली दिसून येते. नागपूर फलोत्पादन विभागानुसार साल लाख ४२ हजार पाचशे टन संव्याचे उत्पादन झाले.

महाराष्ट्रातील दर हेक्टरा उत्पादनाचा दर पुढील प्रमाणे आहे.

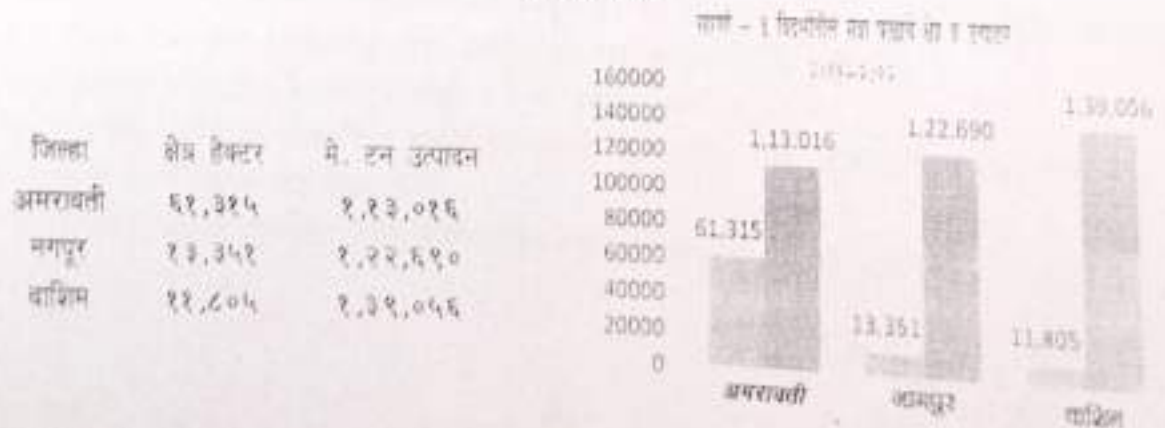
सारणी-२ महाराष्ट्रातील संव्याचे प्रति टन उत्पादन
उत्पादन प्रति हेक्टरा मे. टन

२०११-१२ च्या आकडेवारीनुसार दर हेक्टरा उत्पादन ४.३० मे. टन होते तर २०१७-१८ च्या आकडेवारीनुसार उत्पादकता ७.३० मे. टनावर पोहोचली म्हणजे यामध्ये वाढ होताना दिसून येते. विदर्भातील काही जिल्ह्यातील संव्याखालील क्षेत्र व उत्पादन पुढील प्रमाणे दिसून येते.

सारणी - ३ विदर्भातील संव्या फळाचे क्षेत्र व उत्पादन

२०११-२०१२

आकडेवारी २०११-१२ नुसार अमरावती जिल्ह्यात सवात जास्त क्षेत्र ६१३१५ हेक्टर असून उत्पादन ११३०१६ मेट्रिक टन होते पण वाशिममध्ये क्षेत्रफळाच्या तुलनेत उत्पादन १,३९,०५६ मे टन इतके जास्त दिसून येते.

संत्रा बागाची निगा व व्यवस्थापन :-

संत्रा उत्पादन क्षेत्र-माना ऐन मोहणीच्या वेळेस संत्र्याची योग्य वाढ व प्रत तयार न झाल्यामुळे अपेक्षित भाव मिळत नाही कृषी उत्पन्न वाजार समितीमार्फत तसेच काही सहकारी ताळावर स्थापन झालेल्या सोसायटी मार्फत संत्रा निर्यात होत असतो त्यासाठी शागल्या दजोथा संत्रा तयार होणे आवश्यक आहे. निर्यातसम संत्रा उत्पादनाकरिता संत्रा कुलो-वावर येण्यापुर्वी संत्राबागाचे योजनापूर्वक व्यवस्थापन व नियोजन आता अपरिहार्य झाले आहे. नागपुर व अमरावती जिल्हा तसेच सातपुड्याच्या पावध्याशी असणारे क्षेत्र या ठिकाणी उत्तम प्रतीची संत्रा होउ शकतो कारण या पावध्याशी अरण्याय प्रदेश असल्याने त्या भागात उष्ण व कोरडे हवामान नसते विदर्भात धिकनमाती भुक्त प्रक्षेपित संत्रा लागवड होउ लागली आहे. काही ठिकाणी धुनखटीचे प्रमाण काजवी पेसा जास्त तर लोह, जस्त व मॅग्नेशियम इत्यादींचा कमतरता असल्याने तेथील बागाचीही अशीच अनुत्पादक अवस्था आहे. विदर्भातील संत्रा पीक जास्वीय पध्दतीने वाचावणे ही आता काळाची गरज झाली आहे.

खत व्यवस्थापन :-

संत्र्याची लागवड प्रक्रिया करताना पाण्याचा उत्तम निचरा होणारी जमिन १ मीटर खोलीची, जमनीचा सामू ५ ते ८ साराचे प्रमाण ०.१ टक्केपेक्षा कमी, चुनखडीचे प्रमाण १० टक्के पेक्षा कमी जास्त नसणे.

संत्र्याच्या फळे येणाऱ्या प्रत्येक झाडाला ७.५ किलो निंबोळी टॅप ८०० ग्रॅम सत्र व ३०० ग्रॅम स्फुरद ६०० ग्रॅम पलाश व ऑझोटोबॅक्टर दिल्याने उत्तम प्रतीचे अधिक उत्पादन मिळू शकते झाडांना खत देणाना नत्राची अर्धी मात्रा शेणखत निंबोळी टॅप स्फुरद आणि पूर्ण मात्रा बाहारासाठी पाण्याचा ताण तोडतांना द्यावी.

ओलित व्यवस्थापन :-

उन्हाळ्यात ८ ते १० व हिवाळ्यात १२ ते १५ दिवसांच्या अंतराने दुहेरी अळ पध्दतीने ओलित करावे पाणी टंचाईत व वाढ पध्दत वापरवी फळगळ आदिया बहारातील फळांची गळ ऑगस्ट व ऑक्टोबर या काळात होते अधिक बहाराची फळे ऑक्टोबर नोव्हेंबर मध्ये तर मृग बहाराची फळे मार्च-एप्रिल मध्ये तयार होतात. सदर, सकाळ १२/सोमवार २८ जुलै २००३

निष्कर्ष :-

१. एकुण उत्पादनाच्या तुलनेत ६५ टक्के उत्पादन एकट्या अमरावती जिल्ह्यात होत असले तरी संत्री नागपुरी संत्री म्हणूनच ओळखली जातात.
२. संत्री उत्पादनात जगात भारताचा तिसरा क्रमांक आहे.
३. महाराष्ट्रातील संत्र्याखालील क्षेत्र पाहिले असता २०११-१२ च्या आकडेवारी नुसार १,०४८९८ हेक्टर होते तर २०१३-१४ नुसार १ लाख ३५ हजार हेक्टर क्षेत्रात संत्रा लागवड झालेली दिसून येते.
४. महाराष्ट्रातील संत्र्याचे प्रति हेक्टर उत्पादन ३.० मे. टनाने वाढलेले दिसून येते.
५. विदर्भातील अमरावती भागात संत्र्याखालील क्षेत्र अधिक आहे. मौशी, वरूड या दोन्ही तालुक्यातून गेल्या काही वर्षांत मोठ्या संख्येने संत्री येतली गेली.
६. २०११-१२ च्या आकडेवारी नुसार वाशिम क्षेत्रात संत्रा उत्पादनात वाढ झालेली दिसून येते

उपाय योजना :-

फळधारणेपासून ते तोडीपर्यंत किटक नाशकातील आणि बुरशी नाशकाची योग्य वेळी योग्य प्रमाणात प्रचाराची करावी. कमी पावसाच्या प्रदेशात जलसिंचनावर हे पीक उत्तम येते. पाणी व हवामानाची अनुकूलता. मुशास्त्रीय रचना व मातीचा प्रकार लक्षात घेउन प्रत्येक भागात जी अनुकूलता असेल तीच पीक पध्दती विकसित करावी. केंद्रीय तिलचुवगीभ संस्थेच्यापाठपुराव्या अंती अखेरीस अपेडाने (APEDA The Agriculture Processed Food Product Export Development Authority) सत्रा कन्स्टारला मान्यता दिली त्यामुळे सत्रा निर्यातीला चालना मिळणार आहे. पापुटेशन काळात शेतकऱ्यांना निर्यातीसाठी प्रवृत्त करणे तांत्रिक मार्गदर्शन करणे, फळांची गुणवत्ता सुधारणे निर्यातदाराशी विक्री करणे यात अपेडा प्रणन मार्केटींग बोर्ड व कृषी विभागाचा समावेश राहिल तरुणाना शेतकीकडे आकृष्ट करण्याच्या दृष्टीने एनसीएफ (राष्ट्रीय शेतकरी आयोग) ने काही शिफारशी केल्या त्यात दिडी व्यवस्थेत अधिकार, सुक्ष्म सिंचनाला प्रोत्साहन इत्यादीचा समावेश होतो.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. 'लोकसत्ता' सप्टेंबर २०१८
2. डॉ. एन. एम. स्वामीनाथन मिशन 'शेतीच्या भविष्यासाठी' पृष्ठ नं. ५४
3. प्रा. खतीब के ए. 'महाराष्ट्राचा भूगोल' के सागर प्रकाशन पुणे २००४
4. सारंग मुभाषचंद्र १९९९ महाराष्ट्राचा भूगोल विदया प्रकाशन नागपुर
5. महाराष्ट्र जिल्हे चांदा प्रसिध्दी विभाग महाराष्ट्र शासन मुंबई
6. सचदी ए. बी. 'द मेगा स्टेट महाराष्ट्र' दहावी आवृत्ती निराती प्रकाशन पुणे २००९
7. डॉ. मोरे दि. मा. 'सिंचन साधना' महाराष्ट्र सहयोग औरंगाबाद - ४३१००५
8. Government of India India Meteorological Department
9. Climatologically Dept. Climatologically Table

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN - 2277 - 5730

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

Volume IX, Issue - IV, October - December - 2020
Marathi Part - II

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399 (www.sjifactor.com)

AJANTA PRAKASHAN

Scanned with Oken Scanner

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२४	उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर सोशल नेटवर्किंग साईटसचा होणारा परिणाम प्रिती निकाळजे	१२०-१२२
२५	औरंगाबाद शहरातील शिक्षिकांमध्ये भारतीय संविधानातील महिला सक्षमीकरण कायदांतर्गत येणाऱ्या कलमाविषयी असलेली जाणीव जागरूकतेचा चिकित्सक अभ्यास वैशाली ताराचंद निकाळजे	१२३-१२६
२६	बुद्धकालीन सांसारिक जीवन न्याय पद्धती रसाळ डि. एस.	१२७-१३०
२७	नागपूर जिल्ह्यातील आधुनिक टिंबक व तुषार सिंचन पद्धतीचा वापर व व्यवस्थेचा विकासाचे अध्ययन डॉ. सतीश डुडुरे	१३१-१३४
२८	महाराष्ट्र राज्य कृषी विभागाद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचे भंडारा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासात योगदान प्रविण कामथे डॉ. सुधाकर बी. इंगळे	१३५-१३९
२९	गडचिरोली जिल्ह्यातील महिला बचत गटांचे जिल्ह्याच्या आर्थिक प्रगतीत योगदान वंदना कुबडे डॉ. जे. पी. देशमुख	१४०-१४३
३०	टोमॅटो वितरणाच्या विविध पद्धती प्रा. साहेबराव दौलत निकम	१४४-१४७
३१	✓ यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पिकांची उत्पादकता - एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. वनश्री एन. लाखे	१४८-१५५
३२	शारीरिक शिक्षणाचे स्वरूप व महिलांचा सहभाग डॉ. दिलीप मोहनराव काळे	१५६-१६१

३१. यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पिकांची उत्पादकता - एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. वनश्री एन. लाखे

भूगोल विभाग प्रमुख, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर.

सारांश

कृषी हा मानवाचा प्राचिन व्यवसायांपैकी सर्वात प्राचिन प्राथमिक स्वरूपाचा आहे. मानवी समाजाच्या प्राथमिक गरजा या कृषीतूनच पूर्ण होतात. प्रामुख्याने मानवी जीवनमानाच्या गरजांची पूर्तता करण्याकरीता इ. स. पू. १०,००० वर्षांपूर्वी कृषीचा जन्म झाला. अग्निचा शोध आणि कृषीचा विकास हे शोध संस्कृतीचे मूळ रूपे आहेत. कृषी म्हणजे "मानवाच्या नैसर्गिक मर्यादेच्या पलिकडे जाण्याचे आणि मानवाच्या गरजा चांगल्या प्रकारे भागू शकतील अश्या प्रकारे पर्यावरणाला सुधारीत करण्यासाठी केलेला थोडासा प्रयत्न आहे."

महाराष्ट्र राज्यातील यवतमाळ जिल्ह्याचा विचार केला तर शतकाच्या आरंभापासून जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात ओवड- थोवड रस्ते, बेलगाडी हे वाहतुकीचे प्रमुख साधन, शिक्षण, आरोग्याच्या सोईपासून वंचित असलेला या जिल्ह्यात विकासाची गंगा जिल्ह्यातील खेडोपाडी पोहचविण्यासाठी शासनाने प्रयत्न केले आहेत. जिल्ह्यात शेती हा मुख्य व्यवसाय असून हा येथील अर्थव्यवस्थेचा आर्थिक कणा बदलेला आहे. 'कापूस' हे येथील मुख्य पिकामधून एक असून ह्याला 'पांढरे सोने' असे म्हणतात. सद संशोधन पत्रिकेच्या माध्यमातून जिल्ह्यातील कापूस पिकांची उत्पादकता अभ्यासली असून त्या करिता ४ उमेज या सांख्यिकीय तत्वाच्या आधारावर मांडणी करून निष्कर्ष प्राप्त केलेले आहे.

शब्दबिज :- कृषी विकास, संस्कृतीचे मुळ, विकास गंगा, आर्थिक कणा, अर्थव्यवस्था, पांढरे सोने.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्यातील पांढऱ्या सोन्याची खान म्हणून ओळखला जाणारा प्राचीन काळात या जिल्ह्याला यवतमाळ शहराच्या नावावरून जिल्ह्यास यवतमाळ नाव लाभले आहे. यवतमाळ शहराचे नाव पूर्वी "यवत" किंवा "यवते" असे असते. या 'यवत' चा माळ म्हणजेच टेकड्यावरील सपाटीच्या प्रदेश असे यवतमाळ नाव पडले असावे. अकबरच्या दरबारातील 'अबुल फजल' याने लिहीलेल्या "ऐन. ई. अकबरी" मध्ये यवतेचा "योत" असा उर्दू उपभ्रंश केलेला आढळतो. प्राचिन भारताच्या इतिहासाचे संशोधन करणारी "शारदा श्रम" साखी संस्था येथे कार्यरत असून ह्यात जिल्ह्यातील कृषी उत्पादनात कापूस पिकाचे उत्पादन अगदी प्राचिन काळापासून घेतले जाते. असा उल्लेख केलेला आहे.

सदर संशोधन पत्रिकेच्या माध्यमातून यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पिकाचा होणारा बदल व उत्पादकता काढण्याकरीता तालुकानिहाय आकडेवारीच्या आधारावर सन १९९१, २००१, २०११ या वर्षांच्या

सांख्यिकीय आकडेवारीचे 'F Test' चाचणीच्या माध्यमातून विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. एकंदरीत जिल्ह्यातील कृषी व्यवस्थापन बाबीले असता कृषी हा मानवाच्या व्यवसायापैकी एक महत्वाचा व्यवसाय आहे. अन्न, वस्त्र, निवास या मानवाच्या मुलभूत गरजा होय. हयाची पूर्तता करण्यासाठी कसोटीने प्रयत्न करून कृषीस सुरुवात करण्यात आली. कृषीचा विकास पिकांची लागवड व प्राण्यांची जोपासना करण्याच्या उद्देशाने करण्यात आली. 'कृष' म्हणजे नांगरणे या भातुषासुन कृषी हा शब्द बनला आहे. जमीन नांगरून तिच्यात बी पणे आणि पेरलेल्या बियांपासून तयार होणाऱ्या रोपांची काळजी करून धान्य प्राप्त करणे होय.

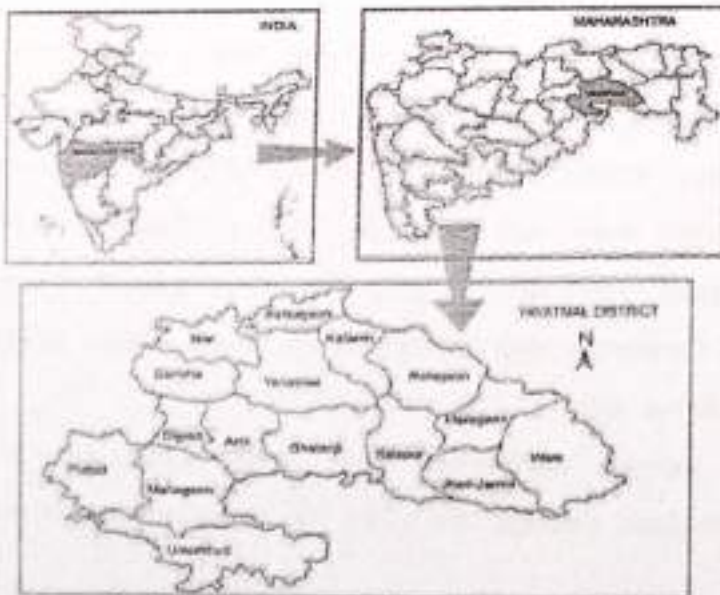
यवतमाळ जिल्ह्यातील कृषीचा विचार करता प्रामुख्याने मोठ्या प्रमाणात कापूस पिकाचे उत्पादन घेण्यात येते. येथील अर्थव्यवस्थेचा कापूस पिक उत्पादन कणा असून यवतमाळ जिल्ह्याला White Gold या नावाने ओळखले जाते. येथे स्थायी उदरनिर्वाहक स्वरूपाची शेती केली जाते. आजच्या स्थितीत कापूस पिकाची उत्पादकता काढण्यासाठी लागणारी सांख्यिकीय आकडेवारीचे संग्रहण जिल्ह्या नियोजन विभाग येथील सामाजिक आर्थिक समालोचनाच्या सांख्यिकीय आकडेवारीचा उपयोग केलेला आहे. तसेच निष्कर्षाच्या प्राप्तीकरीता ४ ज्मेज चाचणीचा उपयोग केलेला आहे. आजच्या आधुनिक काळाच्या परिस्थितीत कृषीच्या साधनाचा विकास उपलब्ध औद्योगिक यंत्रणा उपलब्ध असल्याने सर्वत्र कापूस पिकाच्या उत्पादनात पांढऱ्या सोन्याचे उत्पादन घेण्यात येते.

उद्देश

संशोधन पत्रिकेच्या परिपुर्तेसाठी यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पिकांची उत्पादकता काढण्यासाठी ४ ज्मेज चाचणीचा उपयोग करून निष्कर्ष काढण्याकरीता खालील उद्देश ठविण्यात आलेले आहे.

१. यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पिकांची उत्पादकता अभ्यासणे.

स्थान व विस्तार

जिल्ह्याचे क्षेत्र विस्तृत असून क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने अमरावती विभागातील सर्व जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात

यवतमाळ जिल्ह्याचे स्थान हे महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्व भागात असून भारतीय द्विपकल्पाच्या दख्खनच्या पठारावर आहे. जिल्ह्यात उत्तर अक्षांश १९° २६' व २०° ४२' ते पूर्व रेखांश ७७° १६' व ७९° १८' या दरम्यान वसलेला आहे. यवतमाळ जिल्ह्याच्या उत्तरेला नवनिर्मित वाशिम व अमरावती हे दोन जिल्हे आहेत. तर पश्चिमेस परभणी, पूर्वेस चंद्रपूर व वर्धा आणि दक्षिणेस नांदेड व आंध्र प्रदेशातील आदिलाबाद जिल्हा आहे. यवतमाळ

कापसाचे उत्पदन होते. हा जिल्हा महाराष्ट्रात १८ व्या क्रमांकावर आहे. यवतमाळ जिल्ह्यात पूर्वेला व दक्षिणेला नैसर्गिक सिमा प्राप्त झाल्या आहेत. वर्धा नदीमुळे वर्धा व चंद्रपूर जिल्हा पूर्व दिशेला आणि दक्षिणेस पैनगंगा नदीमुळे नांदेड व आंध्रप्रदेशातील आदिलाबाद यवतमाळ पासून वेगळे झाले.

यवतमाळ जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १३,५८४ चौ. कि. मी. असून महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी हा भूभाग ४४ टक्के आहे. या जिल्ह्यातील विविध तालुक्यातील लोहमार्ग जाळ्याचे मुख्य स्थान 'अचलपूर' आहे. या जिल्ह्याची समुद्रसपाटीपासूनची उंची ३०० ते ५०० मी असून हा जिल्हा चा राजस्व उपविभागामध्ये विभागलेला आहे. त्यात

१. यवतमाळ उपविभाग
२. पांढरकवळा उपविभाग
३. पुसद उपविभाग
४. दारव्हा उपविभाग

हयांचा समावेश करण्यात येतो.

हवामान

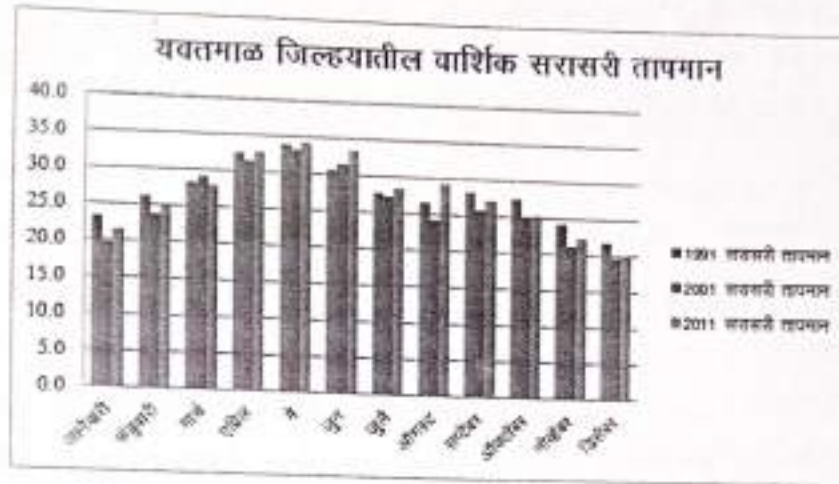
यवतमाळ जिल्ह्याचे हवामान सर्वसाधारणपणे कोरडे अ विषम स्वरूपाचे आहे. उन्हाळा कडक असून हिवाळ्यात बऱ्याचपैकी थंडी असते. जिल्ह्याचे वार्षिक सरासरी कमाल तापमान ४५^० से. हून अधिक असते त वार्षिक सरासरी किमान तापमान ९^० से. च्या आसपास असते. जिल्ह्यात वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान १९ सेमी. आहे. पश्चिमेकडून पूर्वेकडे किंबहुना वायव्येकडून आग्नेयेकडे पर्जन्यमान वाढत जाते. पुसद तालुक्यातील पावसाचे प्रमाण सर्वात कमी आहे. जिल्ह्यातील हवामानाचे प्रामुख्याने खालील तीन गटात पर्जन्य व तापमान आणि मृदा विश्लेषण केलेले आहे.

तापमान

यवतमाळ जिल्ह्यातील वार्षिक सरासरी तापमान (१९९१, २०००, २०११)

महिने	१९९१ सरासरी तापमान	२००१ सरासरी तापमान	२०११ सरासरी तापमान
जानेवारी	२३.३	१९.७	२१.५
फेब्रुवारी	२६.२	२३.७	२४.९
मार्च	२८.३	२९.१	२७.९
एप्रिल	३२.६	३१.५	३२.८
मे	३३.९	३३.२	३४.२
जून	३०.७	३१.६	३३.५
जुलै	२७.७	२७.२	२८.४
ऑगस्ट	२६.७	२४.२	२९.२
सप्टेंबर	२८.३	२५.८	२७.२
ऑक्टोबर	२७.५	२५.१	२५.३

नोव्हेंबर	२४.२	२१.२	२२.३
डिसेंबर	२१.८	१९.७	२०.१

(आधार — सामाजिक आर्थिक समालोचन नियोजन भवन, चंद्रपूर)

यवतमाळ जिल्ह्यातील वार्षिक सरासरी तापमान १९९१, २००१ व २०११ च्या वार्षिक सरासरी तापमानाच्या आधारावर अभ्यासले असता या तिस वर्षांच्या कालावधीत सर्वाधिक तापमानाची नोंद १९९१ ला मध्ये 33.9°C होती. व २००१ आणि २०११ ला अनुक्रमे सर्वाधिक तापमानाचे प्रमाण मे महिन्यात करण्यात आली असून ती अनुक्रमे 31.4°C ते 32.4°C इतकी होती.

तर सरासरी सर्वाधिक कमी तापमानाची नोंद डिसेंबर महिन्यात अनुक्रमे १९९१, २००१ व २०११ मध्ये 21.8°C , 19.7°C , व 20.1°C इतकी नोंद करण्यात आलेली आहे. यवतमाळ जिल्ह्याचे तापमान साधारणपणे मार्च, एप्रिल व मे या तीन महिन्यात सर्वात कमी आढळून येते. व वो कोरडे वाहतात. येथे उन्हाळा व हिवाळा हे ऋतू तीव्र जाणवतात.

(संदर्भ — हवामानशास्त्र, डॉ. कल्पना देशमुख, पिंपळपुरे प्रकाशन, नागपूर पृ. क्र. २४)

पर्जन्य

यवतमाळ जिल्ह्यात मान्युन मूळे जुन ते ऑक्टोबर या महीन्यात पाऊस पडतो. पावसाचे प्रमाण जिल्ह्याच्या सर्वत्र भागात दरवर्षी सारख्याच प्रमाणात नसून त्यात मोठया प्रमाणात तफावत दिसून येते.

(सारणी क्र. १.२)

यवतमाळ जिल्ह्यातील वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान (१९९१, २००१, २०११)

अ. क्र.	तालुके	सरासरी पर्जन्य मी.मी. मध्ये १९९१	सरासरी पर्जन्य मी.मी. मध्ये २००१	सरासरी पर्जन्य मी.मी. मध्ये २०११
१	यवतमाळ	१२१९	११६३.३	११५२.४
२	वाभुळगाव	११००	८७१.१	८७१.१
३	कळेंव	१०००	१०७६.६	१०७२
४	आर्णि	९८०	—	—

१.	दारव्हा	—	८९२.०	८००१
६.	दिग्रस	—	१०४५.०	१०४२.०
७.	नेर	८४०	७६३.०	७८०
८.	पुसद	८२०	१३०२.७	१२०२.७
९.	उमरखेड	—	१३०४.२	१३०४
१०.	महागाव	—	१३६६.०	१३६६.१
११.	केळापूर	७२०	१०६२.२	१०६०.१
१२.	घाटंजी	—	९५८.०	९६०.१
१३.	गळेगाव	६२०	८७५.५	८८०.५
१४.	वणी	८६६		
१५.	मारेगाव	—		
१६.	डारी जामणी	—		
१७.	पांढरकवळे	१०८५		

(आधार - सामाजिक आर्थिक समालोचन, पर्जन्य दर्शक तक्ते पृ. क्र. २८, म. शा. प्रकाशित)

यवतमाळ या जिल्ह्यात मान्सूनमुळे जुन ते ऑक्टोबर या महिन्यात पाऊस पडतो. पावसाचे प्रमाण जिल्ह्याच्या सर्वच भागात दरवर्षी टप्प्याने बदलत असून कोणत्याही एका तालुक्यात सारख्याच प्रकारचे पर्जन्यमान दिसून येत नाही. त्यात बऱ्याच प्रमाणात तफावत दिसून येते. जिल्ह्यातील पर्जन्याची अधिकतम तिब्रता जुलै व ऑगस्ट या दोन महिन्यात असते. यवतमाळ जिल्ह्यात १९९१ ला घाटंजी तालुक्यात सर्वाधिक पावसाची नोंद करण्यात आली. ते प्रमाण १३७६ मि.मी. होते. गेल्या तिस वर्षांच्या पर्जन्यमानाचे अवलोकन केले असता या प्रमाणात थोड्याच प्रमाणात फरक पडलेला दिसून येतो.

मृदा

कापूस उत्पादनासाठी मृदा ही प्रमुख साधन संपत्ती पैकी एक म्हणून वापरली जाते. यवतमाळ प्रदेशात कोणत्याही एकाच प्रकारच्या मृदेचे आवरण दिसून येत नाही. यवतमाळ जिल्ह्याचे स्थान दख्खनच्या पठारावर स्थिर असल्याने मोठ्या प्रमाणात काळ्या मृदेचे आवरण दिसून येते. या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात काळी कापसाची मृदा आढळून येते. व इतर ठिकाणी फिकट रंगाची मृदा दिसून येते. यवतमाळ जिल्ह्यातील मृदा वितरणात तिन गट पाडले जातात.

१. उत्तरेकडील नदिचे खोरे
२. मध्य व नैऋत्य भागातील पठारे
३. पैनगंगा व पुस नदि खोरे दक्षिणेकडील सखल सुपीक जमिन

या जिल्ह्याची बहुतेक जमीन सर्वसाधारण चांगल्या प्रतीची आहे. त्या मृदेचा रंग काळा व गर्द करडा आहे. या जिल्ह्याची जमिन चांगल्या प्रतीच्या दिसून येतात. जिल्ह्यात उंच नदीच्या काळ्या जमिनी गाळयाचे संचयाने सुपीक गाळाचा प्रदेश बनलेला असून, मारेगाव, वणी, कळंब, बाभूळगाव उमरखेड इ. तालुक्याचा समावेश होतो.

अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी लागणारी अभ्यास पद्धतीसाठी F Test चाचणीचा उपयोग करण्यात आलेला असून त्यासाठी लागणारी सांख्यिकीय आकडेवारीचे सकल जिल्हा नियोजन भवन सामाजिक आर्थिक समालोचन येथून सन १९९१, २००१, २०११ च्या समालोचनातून संकलित करून प्राथमिक आकडेवारीचे स्वरूप संकरण करून त्याचे द्वितीय स्वरूपात रूपांतर केलेले असून त्या आधारावर निष्कर्ष प्राप्त केले आहेत.

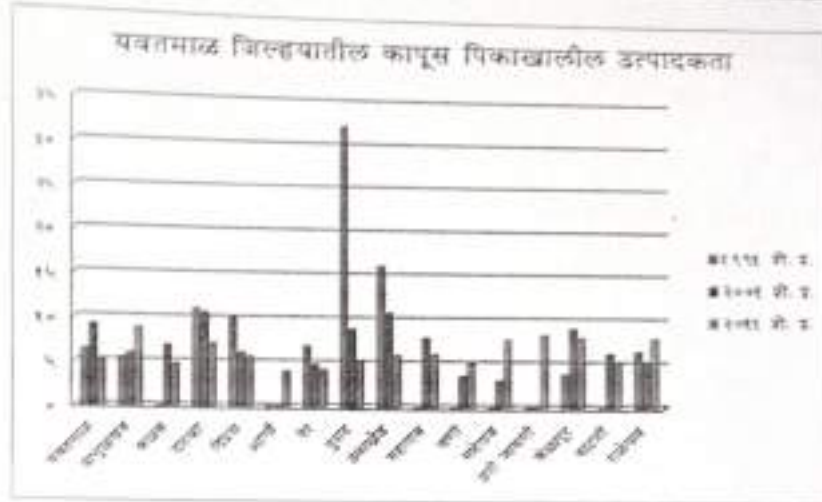
यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पिकाची उत्पादकता

सारणी क. १.३

यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पिकाखालील उत्पादकता

(१९९१, २००१, २०११) क्षेत्र हेक्टरमध्ये

अ.क.	तालुके	१९९१	शे. प्र. :	२००१	शे. प्र. :	२०११	शे. प्र. :
१	यवतमाळ	१७९	६.४१	३१३	९.१३	२१७	५.२३
२	बाभूळगाव	१३३	५.५१	२०७	६.०४	३७९	८.९४
३	कळंब	—	—	२३६	६.९१	१९९	४.८०
४	दारळा	२६९	११.१४	३६७	१०.७०	२९८	७.१८
५	दिग्रस	२४६	१०.१९	२१२	६.१८	२३८	५.७४
६	आर्णि	—	—	—	—	१६८	६.०५
७	नेर	१६८	६.९६	१६६	४.८४	१७५	४.२२
८	पुसद	७७९	३२.२६	३३९	८.८९	२२१	५.३३
९	उमरखेड	३९१	१६.१८	३७०	१०.७९	२४८	५.९८
१०	महागाव	—	—	२६३	७.९६	२५३	६.१०
११	वणी	—	—	१२७	३.६०	२११	५.०९
१२	मारेगाव	—	—	१०८	३.१५	३२३	७.७९
१३	झरी आमणी	—	—	—	—	३४६	८.३४
१४	केंळापूर	९३	३.५८	३१२	९.१०	३३४	८.०५
१५	घाटजी	—	—	२१५	६.२८	२१५	५.१८
१६	राळेगाव	१५७	६.५०	१८२	५.३३	३३१	७.९८
एकूण		२४१५	१०० :	३४२८	१००:	४१४८	१००:

F test चाचणीच्या निर्देशांक आधारावर ५ टक्के पातळीवर सार्थक मूल्य १९.५० आहे. दिलेल्या नमुन्याने प्रत्यक्ष मूल्य ८.८४ टक्के आहे. हे मूल्य सार्थक मूल्यापेक्षा दोन पटीने कमी दिसून येते.

सारणी क्र. १.४

यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पिकांखालील उत्पादन क्षेत्राचे वितरण

अ. क्र.	तालुके	१९९१ (X_1)	X_1^2	२००१ (X_2)	X_2^2	२०११ (X_3)	X_3^2
१	यवतमाळ	१७९	३२०४१	३१३	९७८६९	२१७	४७०८९
२	बाभूळगाव	१३३	१७६८९	२०७	४२८४९	३७९	१४३६४१
३	कळंब	—	—	२३७	५६१६९	१९९	३९६०१
४	दारुळा	२६९	७२३६१	३६७	१३४६८९	२९८	८८८०४
५	दिग्रस	२४६	६०५१६	२१२	४४९४४	२३८	५६६४४
६	आर्णि	—	—	—	—	१६८	२८२२४
७	नेर	१६८	२८२२४	१६६	२७५५६	१७५	३०६२५
८	पुसद	७७९	६०६८४१	३३९	११४९२१	२२१	४८८४१
९	उमरखेड	३९१	१५२८८१	३७०	१३६००	२४८	६१५०४
१०	महागाव	—	—	२७३	७४५२९	२५३	६४००९
११	वणी	—	—	१२७	१६१२९	२११	४४५२१
१२	मारेगाव	—	—	१०८	११६६४	३२३	१०४३२९
१३	झरी जामणी	—	—	—	—	३४६	११९७१६
१४	केळापूर	९३	८६४९	३१२	९७३४४	३३४	१११५५६
१५	घाटंजी	—	—	२१५	४६२२५	२१५	४६२२५
१६	राळेगाव	१५७	२४६४९	१८२	३३१२४	३३१	१०९५६१
		$T_1=२४१५$	$T_1^2=२००३८५$	$T_2=३४२८$	$T_2^2=९३५०१$	$T_3=४१४८$	$T_3^2=१११४४८०$

T test च्या : पातळीवर सार्थकता मुल्य १९.५० आहे. तर दिलेल्या नमुन्याची मुल्य प्रत्यक्षात ८.८४ आहे. हे मुल्य सार्थकता मुल्यापेक्षा दोन पटीने कमी आहे.

$V_1 = 36+$, $V_2 = 2$ अर्थहीन आहे.

तालुका निहाय यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पीकाखालील उत्पादन क्षेत्राचे वितरण अभ्यासले असता जिल्ह्यात कापूस पिकाच्या क्षेत्रात अनुक्रमे १९९१ ला एकुल क्षेत्रफळ $T_1 = २४१५$ असून त्यात यवतमाळ १७९, बाभूळगाव १३९, दारव्हा २४६, ने १६८, पुसद ७७९, उमरखेड १५७ इतके दिसून येते. तर २००१ ला यवतमाळ ३१३, बाभूळगाव २०७, कळंब २३७, दारव्हा ३६७, दिगस २१२, नेर १६६, पुसद ३३९, उमरखेड ३७९, महागाव २७३, वणी १२७, मोरेगाव १०८, केळापूर ३१२, पाटंजी २१५, ळेगाव १८२ या तालुक्यातील क्षेत्रात १९९१ च्या तुलनेत २००१ ला वाढ झालेली असून त्याच भौगोलिक घटक व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. तर २०११ ला तालुकानिहाय क्षेत्र अभ्यासले असता अनुक्रमे जिल्ह्यातील सर्वाधिक क्षेत्रात बाभूळगाव ३७९ व सर्वात कमी आणी १६८ या तालुक्याचा समावेश होतो. या उत्पादन पिकांचे येथील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय घटकांचा मोठ्या प्रमाणात प्रभाव पडत असून त्यात मजुर पुरवठा, सहकारी कापूस गिरण्या यांचा देखील या पिकांच्या उत्पादनावर परिणाम पडलेला दिसून येतो.

निष्कर्ष

१. यवतमाळ जिल्ह्यातील कापूस पिकाची उत्पादकता अभ्यासली असता या जिल्ह्यात सर्वाधिक कापूस पिकाचे उत्पादन प्रत्येकच तालुक्यात होते.
२. कापूस पिकांच्या वाढीकरीता लागणारे पर्यावरणीय घटक भौगोलिक घटक अनुकूल असल्याने मोठ्या प्रमाणात आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने पिकांच्या उत्पादनात वाढ होताना दिसून येत आहे.
३. मजुर पुरवठा, मोठ्या नद्यांचे पात्र, काळी कसदार मृदा यांचा पिकांच्या उत्पादकतेवर परिणाम दिसून येतो.

उपाय — योजना

१. उत्पादीत कापूस पिकांसाठी बाजारपेठ व पिक विम्याची व्यवस्था करावी.
२. शासनाने शेतकऱ्यांच्या कर्जासाठी सवलती व सिंचनाच्या सोईउपलब्ध करून द्यावे.
३. शेतकऱ्यांना आधुनिक वि-वियाणाच्या जातीचा पुरवठा करण्यात यावा.

संदर्भ

१. सामाजिक व आर्थिक समालोचन नियोजन भवन यवतमाळ, प्रकाराने माहाराष्ट्र शासन (१९९१, २००१, २०११)
२. कृषी भूगोल — डॉ. माजिद हुसैन
३. कृषी भूगोल — सुरेश फुले
४. कृषी पत्रिका तरुण भारत वृत्तपत्र

**NOIDA
INTERNATIONAL
UNIVERSITY**

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Volume 8 (III), 2021

ISSN: 2394-0298

NIU International Journal of Human Rights

A UGC CARE Listed Journal

SPECIAL ISSUE

NOIDA INTERNATIONAL UNIVERSITY
www.niu.edu.in

43. .लोकसंख्या नियंत्रण व पंचायतराज	200
सषोधकमहेशमहादेव यार्दी व प्रा. डॉ. रवीसाहेबराव धारपवार	
44.ओबीसीमहिला व पंचायतराव्यवस्था	202
श्रीमोहनिषज्ञा. मंकोडे व प्रा. डॉ. रवीसाहेबराव धारपवार	
45 कोरेनाआणिमरतीय ग्रामिणजिवन	
डॉ. षषिकांतगोकुळसाबळे	205
46 कोविड 19 चामरताच्याआर्थिकआणिराजकीय क्षेत्रावरीलप्रभाव	
डॉ. पदमाकरदारेंडे	214
47 भारत .चिनसंबंधातीलक्वाड व नाटोचीभुमिका	221
डॉ. मंगेषगोविदरावआचार्य	
48. महाराष्ट्रराज्यतीलकृषी क्षेत्राचाआढावाआणिप्रगती	
<u>डॉ. षरयुमनिषपोतनुरवार</u>	227✓
49.NARAYAN'S CRITICISM AND CULTURAL ASPECTS -A DETAILED STUDY	237
Bhatt Jaiminkumar M	

महाराष्ट्राज्यातील कृषी क्षेत्राचा आढावा आणि प्रगती

डॉ. शरयू मनिष पोतनुरवार

सहायक प्राध्यापक

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

E mail- sharyurbidwai@gmail.com

संशोधनाचा गोष्टवारा :-

इसवी सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी असून हे राज्य भारतात द्वितीय स्थानीतरभौगोलिक क्षेत्रफळानुसार (३०८ हजार चौरस कि.मी.) भारतात तृतीय स्थानावर आहे. राज्यात मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण तसेच औद्योगिकरण झाले आहे.

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही भारतातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे. कृषी क्षेत्रसुद्धा १७४.३ लाख हेक्टर, इतके मोठ्या प्रमाणावर आहे. फळबागांचे क्षेत्र १०.९१ लाख हेक्टर आहेत. राज्यात अद्यापही शेती हाच प्रमुख व्यवसाय आहे. यात विविध फळे, भाज्या व इतर पिके घेण्यात येतात. राज्यातील फळ उत्पादनात नागपूरची संत्री, नाशिकची द्राक्षे महाबळेश्वरची स्ट्रॉबेरी प्रसिद्ध आहेत. तसेच आंबा, केळी, डाळिंब अशी अनेक फळे घेतली जातात. तर कृषी उत्पादनात पावसाळ्यात ज्वारी, बाजरी, धान (तांदूळ), गहू, डाळी इत्यादी तर रोख पिकांमध्ये कापूस ऊस, हळद इत्यादी, तेलबियांमध्ये शेंगदाणे, सुर्यफुल सोयाबीन, तीळ यांचा समावेश आहे.

महाराष्ट्राच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी सुमारे ८० टक्के क्षेत्रफळ (१७४.३ लाख हेक्टर) हे कृषी क्षेत्राने व्यापलेले आहे. महाराष्ट्रातील निव्वळ पेरणीच्या क्षेत्रात सतत घट होत आहे ही घट होण्याची अनेक कारणे आहेत. ती दूर करून पुन्हा कृषी विकास होणे अत्यंत निकडीचे आहे. महाराष्ट्र राज्यातील पिकाखालील स्थूल क्षेत्रात दर १० वर्षांत क्रमशः हळूहळू वाढ होताना दिसून येत आहे. स्थूल सिंचित क्षेत्रापैकीलाभ क्षेत्रात तर दर १० वर्षांत अतिशय मोठ्या प्रमाणात वृद्धी दिसून येत आहे. स्थूल सिंचित क्षेत्रात दर १० वर्षांत मोठ्या प्रमाणात (२०० प्रतिशत पेक्षा सुद्धा जास्त) वाढ होताना दिसून येत आहे. तंदूळ या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये अगदी हळूहळू वाढ होत आहे. तर उसया पिकाखालील क्षेत्रामध्ये प्रचंड मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे, कापूसया पिकाखालील क्षेत्रामध्ये सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. भुईमुगया पिकाखालील क्षेत्रामध्ये अधिकतर दशवार्षिक सांख्यिकी कृणात्मक दिसून येत आहे.

महत्वाचे शब्द :- निव्वळ पेरणी क्षेत्र, पिका खालील स्थूल क्षेत्र, स्थूल सिंचित क्षेत्र, स्थूल

सिंचित क्षेत्रापैकीलाभ क्षेत्र, कृषी, कृषक, निकड, पर्याप्त, वरकरणी, न्हास इत्यादी.

शब्दांचे अर्थ :- १. निव्वळ = केवळ, शुद्ध २. स्थूल क्षेत्र = एकूण क्षेत्र ३. सिंचित = सिंचन झालेले ४. कृषी = शेती ५. कृषक = शेतकरी ६. निकड =

गरज, पर्याप्त = पुरेसे

न्हास = घट, कमी, ९. वरकरणी = वरवर बघितल्यास

संशोधनाचा उद्देश:-

कृषिविषयक सांख्यिकी व माहितीचे संकलन करून त्याचे विश्लेषण करणे. त्या विश्लेषणाच्या आधारे सदस्थितीचा आढावा घेऊन निष्कर्ष काढणे, की जेणेकरून मानवी समाजाचा लवकरात लवकर आर्थिक आणि सामाजिक विकास महत्तम होऊ शकेल.

संशोधन पद्धती :- सांख्यिकी व माहितीचे संकलन करून त्यावर प्रक्रिया आणि विश्लेषण करणे. त्या विश्लेषणाच्या आधारे सदस्थितीचा आढावा घेणे.

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्र राज्य हे भारत देशाच्या पश्चिम व मध्य भागात वसलेले असून अरबी समुद्राची विस्तीर्ण अशी ७२० कि.मी. लांबीची किनारपट्टी, सह्याद्री व सातपुडा या पर्वतरांगा अशा नैसर्गिक संपन्नतेने नटलेले आहे. प्रशासकीय कार्यसुविधेकरिता राज्याची विभागणी ३६ जिल्हे आणि ६ महसूल विभाग अशा प्रकारे करण्यात आली आहे. ईसवी सन २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी असून भारतात द्वितीय स्थानी तर भौगोलिक क्षेत्रफळानुसार (३०८ हजार चौरस कि.मी.) भारतात तृतीय स्थानावर आहे. राज्यात मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण तसेच औद्योगिकरण झाले आहे.

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही भारतातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे. कृषी क्षेत्र सुद्धा १७४.३ लाख हेक्टर, इतके मोठ्या प्रमाणावर आहे. फळबागांचे क्षेत्र १०.९१ लाख हेक्टर आहेत. राज्यात अद्यापही शेती हाच प्रमुख व्यवसाय आहे. यात विविध फळे, भाज्या व इतर पिके घेण्यात येतात. राज्यातील फळउत्पादनात नागपूरची संतरी, नाशिकची द्राक्षे, महाबळेश्वरची स्ट्रॉबेरी प्रसिद्ध आहेत. तसेच आंबा, केळी, डाळिंब अशी अनेक फळे घेतली जातात. तर कृषीउत्पादनात पावसाळ्यात ज्वारी, बाजरी, धान (तांदूळ), गहू, डाळी इत्यादी तर रोख पिकांमध्ये कापूस, ऊस, हळद इत्यादी, तेलबियांमध्ये शेंगदाणे, सुर्यफुल, सोयाबीन, तीळ यांचा समावेश आहे. महाराष्ट्राच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी सुमारे ८० टक्के क्षेत्रफळ (१७४.३ लाख हेक्टर) हे कृषी क्षेत्राने व्यापलेले आहे.

तक्ता क्रमांक १.१ नुसार महाराष्ट्राच्या कृषीविषयक दशवार्षिक सांख्यिकी मध्ये झालेला बदल दर्शविण्यात आला आहे. त्यानुसार वर्ष १९६०-६१ च्या तुलनेत निव्वळ पेरणीचे क्षेत्र समोरच्या १० वर्षात म्हणजे १९७०-७१ मध्ये १.१२ प्रतिशत कमी झालेले आढळून येत आहे. त्यानंतर समोरच्या २० वर्षात अनुक्रमे १९८०-८१ मध्ये २.३५ प्रतिशत तर १९९०-९१ मध्ये ३.८४ प्रतिशत वाढ झालेली आढळून येत आहे. त्यानंतर समोरच्या ३० वर्षात म्हणजेच १९९०-९१ पासून ते २०१९-२० पर्यंत अनुक्रमे ०.१९, २.६४, ५.९५ प्रतिशत इतकी घट झालेली आढळून येत आहे. ही घट दर १० वर्षात क्रमशः वाढत आहे, असे दिसत आहे.

महाराष्ट्रातील निव्वळ पेरणीच्या क्षेत्रात घट होण्याची कारणे अशी आहेत की :-

१. रस्ते बांधकाम, २. पूल बांधकाम, ३. लोकसंख्या वाढ, ४. लोकसंख्यावाढीमुळे घर बांधणी, ५. धरण बांधणी, ६. औद्योगिकरण, ७. शहरीकरण इत्यादी. याशिवाय १. कृषकांमधील नैराश्य, २. कृषकांमधील उदासीनता, ३. भांडवलाची कमतरता, ४. युक्त बाजारभाव मिळण्याची शक्यता किंवा समस्या इत्यादी.

पिकाखालील स्थूल क्षेत्रात मात्र दर १० वर्षात क्रमशः हळूहळू वाढ होताना दिसून येत आहे. स्थूल सिंचित क्षेत्रात मात्र दर १० वर्षात मोठ्या

महाराष्ट्राज्यातील कृषी क्षेत्राचा आढावा आणि प्रगती

प्रमाणात (२०० प्रतिशत पेक्षा सुद्धा जास्त) वाढ होताना दिसून येत आहे. स्थूल सिंचित क्षेत्रापैकी लाभ क्षेत्रात तर दर १० वर्षात खूप मोठ्या प्रमाणात वाढ दिसत आहे अनुक्रमे ७६.७२, २१७.७०, ३७६.११, ६८०.५३, ७६५.०४, १६९२.९२ प्रतिशत इतकी प्रचंड वाढ होताना दिसून येत आहे.

तक्ता क्रमांक १.१ नुसार स्थूल सिंचित क्षेत्रापैकी लाभ क्षेत्रात १९६०-६१ पासून २०१९-२० पर्यंत दर १० वर्षात खूप मोठ्या प्रमाणात वाढ दिसत आहे अनुक्रमे ७६.७२, २१७.७०, ३७६.११, ६८०.५३, ७६५.०४, १६९२.९२ प्रतिशत इतकी प्रचंड वाढ होताना दिसून येत आहे. म्हणजेच वरकरणी बघितल्यास असे लक्षात येते की, सिंचन सुविधेचा लाभ घेणे कृषक यांनी सुरू केलेले आहे, परंतु हा फक्त आभास आहे. तक्ता क्रमांक १.२ मध्ये बघितल्यास वास्तविक परिस्थितीची गंभीरता लक्षात येते. ही गंभीरता अशी की, निव्वळ पेरणी क्षेत्राचे स्थूल सिंचित क्षेत्राशी जेशतक प्रमाण आहे ते अगदी अल्प आहे. तक्ता क्रमांक १.२ नुसार १९६०-६१ मध्ये हे प्रमाण ६.६२ प्रतिशत आहे. १९७०-७१ मध्ये ८.८८, १९८०-८१ मध्ये १३.२०, १९९०-९१ मध्ये १७.८८, २०००-०१ मध्ये २१.५९ प्रतिशत असून त्यात दशवार्षिक वाढ होताना दिसून येत आहे. परंतु ही वाढ पर्याप्त नाही. सिंचन सुविधेमध्ये वाढ करण्यासाठी अजून बरेच प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

तक्ता क्रमांक १.३ मध्ये महाराष्ट्रातील प्रमुख पिकांमधील झालेला दशवार्षिक बदल दर्शविण्यात आला आहे. सोबतच त्याच प्रमुख पिकांचे शतक प्रमाण (१९६०-६१ च्या आधारे) आणि शतक प्रमाणातील बदल सुद्धा दर्शविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

तांदूळ या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये अगदी हळूहळू वाढ होत आहे. (१९६०-६१ पासून दर १० वर्षात अनुक्रमे ३.९२, १२.२३, २२.८५, १६.३१, १६.६२, १९.४६) आणि गहू या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये फक्त वर्ष १९८०-८१ मध्ये १७.२० प्रतिशत वाढ असून इतर दशवार्षिक सांख्यिकी हळूहळू कृण होत आहे. असे दिसते. ज्वारी या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये फक्त वर्ष १९८०-८१ मध्ये अगदी अल्पशी (२.९ प्रतिशत) वाढ असून इतर दशवार्षिक सांख्यिकी -९.२५ प्रतिशत पासून -६२.२७ प्रतिशत इतक्या प्रचंड (मोठ्या) प्रमाणात घसरत आहे, असे दिसते. बाजरी या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये वर्ष १९७०-७१, १९९०-९१ आणि २०००-२००१ मध्ये अनुक्रमे २४.५८, १८.६५, १०.०९ प्रतिशत वाढ होत असून इतर तीन दशवार्षिक सांख्यिकी वर्षात १९८०-८१, २०१०-११, २०१९-२० मध्ये अनुक्रमे ६.१७, ३६.७०, ५८.८४ प्रतिशत नेहास होत आहे, असे दिसते.

ऊसया पिकाखालील क्षेत्रामध्ये प्रचंड (मोठ्या) प्रमाणात वाढ होत आहे, असे तक्ता क्रमांक १.२ च्या सांख्यिकी द्वारे आढळून येत आहे. १९६०-६१ पासून दर १० वर्षात अनुक्रमे ३८.७३, १२७.८५, २६६.७२, ३७६.४४, ३७६.४४, ५६६.२१ प्रतिशत वाढ होत आहे.

कापूस या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे, असे तक्ता क्रमांक १.२ च्या सांख्यिकी द्वारे आढळून येत आहे. फक्त १९८०-८१ मध्ये २६.८४ प्रतिशत घट असून दर १० वर्षात १९७०-७१, १९९०-९१, २०००-२००१ अनुक्रमे ७१.०७, १२.०७, ७.७७ प्रतिशत वाढ होत आहे. २०१०-११, २०१९-२० मध्ये ३४६.६८, २९६.८३ प्रतिशत इतकी मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे, असे लक्षात येत आहे. भुईमुग या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये तर फक्त वर्ष १९९०-९१ मध्ये २२.३८ प्रतिशत इतकी वाढ होत आहे, असे दिसून येत आहे. इतर दशवार्षिक सांख्यिकी कृणात्मक दिसून येत आहे.

निष्कर्ष: महाराष्ट्रातील निव्वळ पेरणीच्या क्षेत्रात सतत घट होत आहे ही घट होण्याची अनेक कारणे आहेत. ती दूर करून पुन्हा कृषी विकास होणे अत्यंत निकडीचे आहे. सिंचन क्षेत्रात दशवार्षिक वाढ होताना दिसून येत आहे. सिंचन क्षेत्राच्याच्या प्रमाणात वाढ होत आहे, परंतु ही वाढ

महाराष्ट्राज्यातील कृषी क्षेत्राचा आढावा आणि प्रगती

पर्याप्त नाही. सिंचन सुविधेमध्ये वाढ करण्यासाठी अजून बरेच प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. ऊसया पिकाखालील क्षेत्रामध्ये प्रचंड मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे, कापूसया पिकाखालील क्षेत्रामध्ये सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. भुईमुगया पिकाखालील क्षेत्रामध्ये अधिकतर दशवार्षिक सांख्यिकी कृणात्मक दिसून येत आहे.

निष्कर्षावर चर्चा :-

महाराष्ट्रातील निव्वळ पेरणीच्या क्षेत्रात सतत घट होत आहे. ही घट होण्याची अनेक कारणे आहेत. ती दूर करून पुन्हा कृषी विकास होणे अत्यंत निकडीचे आहे. लागवड पिकाखालील स्थूल क्षेत्रात दर १० वर्षांत क्रमशः हळूहळू वाढ होताना दिसून येत आहे. तक्ता क्रमांक १.१ नुसार स्थूल सिंचित क्षेत्रापैकी लाभ क्षेत्रात तर दर १० वर्षांत खूप मोठ्या प्रमाणात वाढ दिसत आहे अनुक्रमे ७६.७२, २१७.७०, ३७६.११, ६८०.५३, ७६५.०४, १६९२.९२ प्रतिशत इतकी प्रचंड वाढ होताना दिसून येत आहे. स्थूल सिंचित क्षेत्रात दर १० वर्षांत मोठ्या प्रमाणात (२०० प्रतिशत पेक्षा सुद्धा जास्त) वाढ होताना दिसून येत आहे. म्हणजेच वरकरणी बघितल्यास असे लक्षात येते की, सिंचन सुविधेचा लाभ घेणे कृषक यांनी सुरू केलेले आहे, परंतु हा फक्त आभास आहे. तक्ता क्रमांक १.२ मध्ये बघितल्यास वास्तविक परिस्थितीची गंभीरता लक्षात येते. ही गंभीरता अशी की, निव्वळ पेरणी क्षेत्राचे स्थूल सिंचित क्षेत्राशी जेशतक प्रमाण आहे ते अगदी अल्प आहे. तक्ता क्रमांक १.२ नुसार १९६०-६१ मध्ये हे प्रमाण ६.६२ प्रतिशत आहे. १९७०-७१ मध्ये ८.८८, १९८०-८१ मध्ये १३.२०, १९९०-९१ मध्ये १७.८८, २०००-०१ मध्ये २१.५९ प्रतिशत असून त्यात दशवार्षिक वाढ होताना दिसून येत आहे. परंतु ही वाढ पर्याप्त नाही. सिंचन सुविधेमध्ये वाढ करण्यासाठी अजून बरेच प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. स्थूल सिंचित क्षेत्रापैकी लाभ क्षेत्रात तर दर १० वर्षांत अतिशय मोठ्या प्रमाणात वाढ दिसत आहे. तांदूळ या पिकाखालील क्षेत्रामध्ये अगदी हळूहळू वाढ होत आहे. तर ऊसया पिकाखालील क्षेत्रामध्ये प्रचंड (मोठ्या) प्रमाणात वाढ होत आहे, कापूसया पिकाखालील क्षेत्रामध्ये सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. भुईमुगया पिकाखालील क्षेत्रामध्ये अधिकतर दशवार्षिक सांख्यिकी कृणात्मक दिसून येत आहे.

तक्ता क्रमांक १.१

महाराष्ट्राच्या कृषी विषयक सांख्यिकी मध्ये झालेला बदल

(वर्ष १९६०-६१ च्या तुलनेत)

शतक प्रमाण (१९६०-६१ च्या आधारे)

शतक प्रमाणातील बदल (१९६०-६१ च्या आधारे)

कृषी क्षेत्र (हजार हेक्टर)	वर्ष १९६०-६१	वर्ष १९७०-७१	वर्ष १९८०-८१	वर्ष १९९०-९१	वर्ष २०००-०१	वर्ष २०१०-११	वर्ष २०१९-२०
१ निव्वळ पेरणी क्षेत्र	१७८७८	१७६७८	१८२९९	१८५६५	१७८४४	१७४०६	१६८१५
	१००	९८.८८	१०२.३५	१०३.८४	९९.८१	९७.३६	९४.०५
	(००)	(-१.१२)	(२.३५)	(३.८४)	(-०.१९)	(-२.६४)	(-५.९५)
२ पिका	१८८२३	१८७३७	१९६४२	२१८५९	२१६१९	२३१७५	२३२१२

महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्राचा आढावा आणि प्रगती

खालील स्थूल क्षेत्र	१००	९९.५४	१०४.३५	११६.१३	११४.८५	११२.५०	१२३.३२
	(००)	(०.४६)	(४.३५)	(१६.१३)	(१४.८५)	(१२.५०)	(२३.३२)
३ स्थूल सिंचित क्षेत्र	१२२०	१५७०	२४१५	३३१९	३८५२
	१००	१२८.६९	१९७.९५	२७२.०५	३१५.७४
	(००)	(२८.६९)	(९७.९५)	(१७२.०५)	(२१५.७४)
					
४ स्थूल सिंचित क्षेत्रापैकी कीलाभ क्षेत्र	२२६	४२२	७१८	१०७६	१७६४	१९५५	४०५२
	१००	१८६.७२	३१७.७०	४७६.११	७८०.५३	८६५.०४	१७९२.९२
	(००)	(८६.७२)	(२१७.७०)	(३७६.११)	(६८०.५३)	(८६५.०४)	(१६९२.९२)

(संदर्भ: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०-२१)

तक्ता क्रमांक १.२

निव्वळ पेरणी क्षेत्राचे स्थूल सिंचित क्षेत्राशी शतक प्रमाण

कृषी क्षेत्र (हजार हेक्टर)	वर्ष १९६०-६१	वर्ष १९७०-७१	वर्ष १९८०-८१	वर्ष १९९०-९१	वर्ष २०००-०१
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	१००	१००	१००	१००	१००
स्थूल सिंचित क्षेत्र	६.८२	८.८८	१३.२०	१७.८८	२१.५९

(संदर्भ: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०-२१)

तक्ता क्रमांक १.३

महाराष्ट्रातील प्रमुख पिकांमधील झालेला दशवार्षिक बदल

(वर्ष १९६०-६१ ते २०१९-२०)

(हजार हेक्टर)

शतक प्रमाण (१९६०-६१ च्या आधारे)

शतक प्रमाणातील बदल (१९६०-६१ च्या आधारे)

प्रमुख पिकाखालील क्षेत्र	वर्ष १९६०-६१	वर्ष १९७०-७१	वर्ष १९८०-८१	वर्ष १९९०-९१	वर्ष २०००-०१	वर्ष २०१०-११	वर्ष २०१९-२०
१. तांदूळ (हजार हेक्टर)	१३००	१३५२	१४५९	१५९७	१५१२	१५१६	१५५३
	१००	१०३.९२	११२.२३	१२२.८५	११६.३१	११६.६२	११९.४६
	००	३.९२	१२.२३	२२.८५	१६.३१	१६.६२	१९.४६
२. गहू	९०७	८१२	१०६३	८६७	७५४	१३०७	१०५७

महाराष्ट्राज्यातील कृषी क्षेत्राचा आढावा आणि प्रगती

(हजार हेक्टर)	१००	८९.५३	११७.२०	९५.५९	८३.१३	१४४.१०	११६.५४
	००	-१०.४७	१७.२०	-४.४१	-१६.८७	४४.१०	१६.५४
३. ज्वारी (हजार हेक्टर)	६२८४	५७०३	६४६९	६३००	५०९४	४०६०	२३७१
	१००	९०.७५	१०२.९४	१००.२५	८१.०६	६४.६१	३७.७३
	००	-९.२५	२.९४	-०.२५	-१८.९४	-३५.३९	-६२.२७
४. बाजरी (हजार हेक्टर)	१६३५	२०३९	१५३४	१९४०	१८००	१०३५	६७३
	१००	१२४.५८	९३.८२	११८.६५	११०.०९	६३.३०	४१.१६
	००	२४.५८	-६.१७	१८.६५	१०.०९	-३६.७०	-५८.८४
प्रमुख पिकाखालील क्षेत्र	वर्ष १९६०-६१	वर्ष १९७०-७१	वर्ष १९८०-८१	वर्ष १९९०-९१	वर्ष २०००-०१	वर्ष २०१०-११	वर्ष २०१९-२०
५. सर्व तृणधान्ये (हजार हेक्टर)	१०६०६	१०३२०	१०९७६	१११३६	९८२४	८९८५	६९७६
	१००	९७.३०	१०३.४९	१०५.००	९२.६३	८४.७२	६५.७७
	००	-२.७०	३.४९	५.००	-७.७३	-१५.२८	-३४.२३
६. सर्व कडधान्ये (हजारहेक्टर)	२३४९	२५६६	२७१५	३२५७	३५५७	४०३८	४३१६
	१००	१०९.२४	११५.५८	१३८.६५	१५१.४३	१७१.९०	१८३.७४
	००	९.२४	१५.५८	३८.६५	५१.४३	७१.९०	८३.७४
७. सर्व अन्नधान्ये (हजारहेक्टर)	१२९५५	१२८८६	१३६९१	१४३९३	१३३८२	१३०२३	११२९२
	१००	९९.४७	१०५.६८	१११.१०	१०३.३०	१००.५२	८७.१६
	००	-०.५३	५.६८	११.१०	३.३०	०.५२	-१२.८४
८. ऊस (हजार हेक्टर)	१०४०४	१४४३३	२३७०६	३८१५४	४९५६९	८५६९१	६९३१३
	१००	१३८.७३	२२७.८५	३६६.७२	४७६.४४	४३९.१७	६६६.२१
	००	३८.७३	१२७.८५	२६६.७२	३७६.४४	३३९.१७	५६६.२१
कापूस (हजार हेक्टर)	१६७३	४८४	१२२४	१८७५	१८०३	७४७३	६६३९
	१००	२८.९३	७३.१६	११२.०७	१०७.७७	४४६.६८	३९६.८३
	००	७१.०७	-२६.८४	१२.०७	७.७७	३४६.६८	२९६.८३
भुईमुग (हजार हेक्टर)	८००	५८६	४५१	९७९	४७०	४७०	३०९
	१००	७३.२५	५६.३८	१२२.३८	५८.७५	५८.७५	३८.६३
	००	-२६.७५	-४३.६३	२२.३८	-४१.२५	-४१.२५	-६१.३८

(संदर्भ: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०-२१)

संदर्भ १. महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था (विकिपीडिया)

२. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०-२१ पेज नंबर ३, ४

३. कृषी गणना २०२०-२१, कृषी विभाग महाराष्ट्र शासन, भारत.

४. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, भारत.

५. Directorate of Economics and Statistics

६. websight :- mahades.maharashtra.gov.in

July 2021

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 269(C)

Multidisciplinary Issue

Guest Editor -

Dr. D. L. Bharmal

Principal,

Shri Pancham Khemraj Mahavidyalaya,
Sawantwadi, Dist. Sindhudurg (M.S.) India.

Executive Editor :

Prof. S. S. Patil

Head, Dept. of Economics

Shri Pancham Khemraj Mahavidyalaya,
Sawantwadi, Dist. Sindhudurg (M.S.) India.

Co-Editors : Prof. Smt. N. D. Dhuri, Prof. T. V. Kamble

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

26	Impact of Dopants on Characteristics of Polymers Synthesised Using APS as Oxidants	Mrs. Namrata Singh & Dr. Hemant K.Chitte	163
27	Indian Banking Scenario -Dynamism and Optimism	Niharika Singh	169
28	Constitutional Perspective of Gender Sensitization and Women Empowerment in India	Krupa Solanki	176
29	पोषण युक्त आहार आणि कोवीड -१९	डॉ. कविता किर्दक	181
30	कृषी विकासापुढील आव्हाने	विकास लोडे	184
31	डेटाबेसची संकल्पना आणि प्रकार	श्री.विनायक नाकतोडे	190
32	पुस्तकालय पेशेवरो की कार्य कौशल एवं दक्षता डिजिटल परिवेश	श्रुति पाण्डेय	192
33	महाराष्ट्र राज्यातील कृषी गणनेमध्ये झालेला बदल	डॉ. शरयू पोतनुरवार	196 ✓

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

महाराष्ट्र राज्यातील कृषी गणनेमधे झालेला बदल

डॉ. शरयू मनिष पोतनुरवार

सहायक प्राध्यापक

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

E mail - sharyubidwai@gmail.com

9422146345

संशोधनाचा गोषवारा :-

महाराष्ट्र राज्य हे भारत देशाच्या पश्चिम व मध्य भागात वसलेले आहे. जनगणना २०११ नुसार राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी असून भारतात लोकसंख्येच्या आधारावर दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याने, राज्याच्या तात्पर्याने देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने कृषी या क्षेत्राला प्राधान्यक्रम देण्याचे धोरण ठरविले आहे.

१९७०-७१ च्या तुलनेत महाराष्ट्रातील कृषी गणनेमधे कशाप्रकारे बदल होत आहे जात आहे, याबाबत आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यानुसार वहीती खातेदारांची संख्या क्रमशः वाढत जात आहे आणि वहीती क्षेत्राच्या प्रमाणात घट होत जात आहे. म्हणूनच वहीती सरासरी क्षेत्राच्या प्रमाणात घट होत आहे, असे दिसून येते. याचे प्रथम कारण म्हणजे अ. भौगोलिक क्षेत्रफळाची नैसर्गिक मर्यादा आणि ब. लागवडयोग्य जमिनीची नैसर्गिक मर्यादा होय. नैसर्गिक मर्यादेमुळे वहीती क्षेत्राच्या प्रमाणात वाढ होऊ शकत नाही, हे तर आहेच परंतु याशिवाय अधिक महत्वाचे द्वितीय कारण असे की लोकसंख्या वाढ हे होय. लोकसंख्या वाढीमुळे कृषीवरील भार सतत वाढत जात आहे.

वहीती खातेदारांची संख्या क्रमशः वाढत जात आहे म्हणजेच कृषीवरील भार वाढत जात आहे. कृषीवरील भार वाढण्याची अनेक कारणे आहेत. १. लोकसंख्या वाढ, २. बेरोजगारी ३. जमिनीचे अपखंडन ४ भांडवलाची कमतरता ५. उद्योजकतेकडे दुर्लक्ष इत्यादी. सद्स्थितीतील सांख्यिकी आणि त्याबाबतीतील विश्लेषण सुद्धा अशाच प्रकारचे दिसून येईल. यावर उपाय म्हणजे औद्योगिकीकरण वाढ करणे, कृषीवर आधारित उद्योगांचा विकास करणे, लोकसंख्या नियंत्रण, सहकारी शेतीचा अवलंब करणे इत्यादी.

कृषीच्या बाबतीत अनेक योजना, धोरणे राबविण्यात येतात, तरी सुद्धा त्या पूर्ण होण्यासाठी सरकार व जनता सर्वांच्या सहकार्याने यातून मार्ग निघणे शक्य होऊ शकते. लॉकडाऊन कालावधीतील शेतकऱ्यांसाठी अनेक योजना तयार करण्यात आल्या.

महत्वाचे शब्द :- दुय्यम संशोधन पद्धती, सद्स्थिती, आढावा, चिकित्सक, जमिनीचे अपखंडन, वहीती खातेदार, वहीती क्षेत्र, कृषी निविष्टा

शब्दांचे अर्थ :- सद्स्थिती = आजची परीस्थिती, आढावा घेणे = व्यवस्थित तपासणी करणे, जमिनीचे अपखंडन = जमिनीचे तुकडे, भाग, वहीती खातेदार = शेतकरी, ज्याच्या नावाने शेती आहे, वहीती क्षेत्र = लागवड क्षेत्र, शेती क्षेत्र, कृषी निविष्टा = शेतीसाठी लागणारा कच्चा माल, (जसे - खते, बी बियाणे, किटकनाशके वगैरे)

संशोधनाचा उद्देश :-

1. संशोधन विषयाबाबत चिकित्सक अध्ययन करणे.
2. कृषी आणि कृषी गणनेविषयक सांख्यिकी व माहितीचे संकलन करून त्याचे विश्लेषण करणे.
3. विश्लेषणाच्या आधारे सद्स्थितीचा आढावा घेणे.
4. घटनेची वास्तविकता जाणून घेणे.

संशोधन कार्यप्रणाली:- ,विविध प्रकारचे अहवाल, लेख, आर्थिक सर्वेक्षण, मासिक, वार्षिकांक इत्यादी दुय्यम संशोधन पद्धतीच्या सांख्यिकीचा वापर करणे.

संशोधन पद्धती :- सांख्यिकी व माहितीचे संकलन करून त्यावर प्रक्रिया आणि विश्लेषण करणे. त्या विश्लेषणाच्या आधारे सद्स्थितीचा आढावा घेणे.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र राज्य हे भारत देशाच्या पश्चिम व मध्य भागात वसलेले आहे.जनगणना २०११ नुसार राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी असून भारतात लोकसंख्येच्या आधारावर दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याने, राज्याच्या तात्पर्याने देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने कृषी या क्षेत्राला प्राधान्यक्रम देण्याचे धोरण ठरविले आहे.

तक्ता क्रमांक १.१ मध्ये १९७०-७१ च्या तुलनेत महाराष्ट्रातील कृषी गणनेमध्ये कशाप्रकारे बदल होत आहे ,ते दर्शविण्यात आले आहे . त्या नुसार वर्ष १९७०-७१ च्या तुलनेत महाराष्ट्रातील कृषी गणनेमध्ये झालेला बदल हा वहीती खातेदारांची संख्या (हजार) आणि वहीती क्षेत्र (हजार हेक्टर)याद्वारे दर्शविण्यात आला आहे.तसेच १९७०-७१ च्या आधारे शतक प्रमाण आणि शतक प्रमाणातील बदल दर्शविण्यात आला आहे. वहीती खातेदारांच्या शतक प्रमाणातील दशवार्षिक बदल हा वर्ष १९७०-७१ पासून ते वर्ष २०१०-११ पर्यंत दर दहा वर्षात आणि २०१०-११ पासून ते वर्ष २०१५-१६ या पाच वर्षात ३८.६२, ९१.२७, १४५.१६, १७६.७० , २०८.७३ प्रतिशत इतका क्रमशः वाढत जात आहे,असे दिसून येते**विधान क्रमांक १**

वहीती क्षेत्राच्या शतक प्रमाणातील दशवार्षिक बदल हा वर्ष १९७०-७१ पासून ते वर्ष २०१०-११ पर्यंत दर दहा वर्षात आणि २०१०-११ पासून ते वर्ष २०१५-१६ या पाच वर्षात ०.८६, १.२०, ५.०८ , ६.६७ , ३.१८ प्रतिशत इतक्या प्रमाणात घटत जात आहे,असे दिसून येते.**विधान क्रमांक २**

वहीती सरासरी क्षेत्राच्या शतक प्रमाणातील दशवार्षिक बदल हा वर्ष १९७०-७१ पासून ते वर्ष २०१०-११ पर्यंत दर दहा वर्षात आणि २०१०-११ पासून ते वर्ष २०१५-१६ या पाच वर्षात २७.३४, ४८.३६ , ६१.२१ , ६६.३६ , ६८.६९ प्रतिशत इतक्या अधिक प्रमाणात आणि सतत घटत जात आहे,असे दिसून येते.**विधान क्रमांक ३**

वहीती खातेदारांची संख्या क्रमशः वाढत जात आहे आणि वहीती क्षेत्राच्या प्रमाणात घट होत जात आहे.म्हणूनच वहीती सरासरी क्षेत्राच्या प्रमाणात घट होत आहे,असे दिसून येते.म्हणजेच **विधान क्रमांक १ व विधान क्रमांक २** मुळे **विधान क्रमांक ३** प्रतिपादित होत आहे. **विधान क्रमांक ३** प्रतिपादित होण्याची प्रमुख दोन कारणे आहेत. याचे प्रथम कारण म्हणजे अ. भौगोलिक क्षेत्रफळाची नैसर्गिक मर्यादा आणि ब . लागवडयोग्य जमिनीची नैसर्गिक मर्यादा होय.नैसर्गिक मर्यादामुळे वहीती क्षेत्राच्या प्रमाणात वाढ होऊ शकत नाही,हे तर आहेच परंतु याशिवाय अधिक महत्वाचे द्वितीय कारण असे की लोकसंख्या वाढ हे होय.लोकसंख्या वाढीमुळे कृषीवरील भार सतत वाढत जात आहे.

वहीती खातेदारांची संख्या क्रमशः वाढत जात आहे म्हणजेच कृषीवरील भार वाढत जात आहे. कृषीवरील भार वाढण्याची अनेक कारणे आहेत. १. लोकसंख्या वाढ, २. बेरोजगारी ३. जमिनीचे अपखंडन ४ भांडवलाची कमतरता ५. उद्योजकतेकडे दुर्लक्ष इत्यादी.

सद्स्थितीतील सांख्यिकी आणि त्याबाबतीतील विश्लेषण सुद्धा अशाच प्रकारचे दिसून येईल. यावर उपाय म्हणजे औद्योगिकरणात वाढ करणे ,कृषीवर आधारित उद्योगांचा विकास करणे ,लोकसंख्या नियंत्रण, सहकारी शेतीचा अवलंब करणे इत्यादी होय .

कृषीच्या बाबतीत अनेक योजना, घोरणे राबविण्यात येतात, तरीसुद्धा त्या पूर्ण होण्यासाठी सरकार व जनता सर्वांच्या सहकार्याने यातून मार्ग निघणे शक्य होऊ शकते .
लॉकडाऊन कालावधीतील शेतकऱ्यांसाठी अनेक योजना तयार करण्यात आल्या.थेट व घरपोच मदत करण्यात आली.

जसे :- " महात्मा ज्योतीराव फुले शेतकरी कर्ज मुक्ती योजना २०१९ च्या सुरुवातीपासून जानेवारी २०२१ अखेर ३१.०४ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना १९८४७ कोटी रुपये रकमेचा लाभ देण्यात आला."
यासोबतच

लॉकडाऊन कालावधीतील उपाय योजना :-

- कृषी निविष्टा आणि कृषी उत्पादकांच्या वाहतूक व विक्रीसाठी संबंधित विभागाकडून परवाने उपलब्ध
- कृषी निविष्टांचे ९.४२ लाख शेतकऱ्यांना घरपोच वाटप
- शेतकऱ्यांच्या ३.७९० गटांच्या माध्यमातून सुमारे १.३७ लाख मे. टनफळे व भाजीपाल्यांची नागरी शाहकांना थेट विक्री इत्यादी.

निष्कर्ष :-

वहीती खातेदारांची संख्या क्रमशः वाढत जात आहे आणि वहीती क्षेत्राच्या प्रमाणात घट होत जात आहे.म्हणूनच वहीती सरासरी क्षेत्राच्या प्रमाणात घट होत आहे,असे दिसून येते. याचे प्रथम कारण म्हणजे अ. भौगोलिक क्षेत्रफळाची नैसर्गिक मर्यादा आणि ब . लागवडयोग्य जमिनीची नैसर्गिक मर्यादा होय.नैसर्गिक मर्यादेमुळे वहीती क्षेत्राच्या प्रमाणात वाढ होऊ शकत नाही,हे तर आहेच परंतु याशिवाय अधिक महत्वाचे द्वितीय कारण असे की लोकसंख्या वाढ हे होय.लोकसंख्या वाढीमुळे कृषीवरील भार सतत वाढत जात आहे.

मार्गदर्शन :-

वहीती खातेदारांची संख्या क्रमशः वाढत जात आहे म्हणजेच कृषीवरील भार वाढत जात आहे. सदस्थितीतील सांख्यिकी आणि त्याबाबतीतील विवेक्षण सुद्धा अशाच प्रकारचे दिसून येईल. यावर उपाय म्हणजे औद्योगिकीकरण वाढ करणे कृषीवर आधारित उद्योगांचा विकास करणे ,लोकसंख्या नियंत्रण ,सहकारी शेतीचा अवलंब करणे, रोजगार निर्मिती,स्वयं रोजगार निर्मिती इत्यादी होय. कृषीच्या बाबतीत अनेक योजना, घोरणे राबविण्यात येतात तरीसुद्धा त्या पूर्ण होण्यासाठी सरकार व जनता सर्वांच्या सहकार्याने यातून मार्ग निघणे शक्य होऊ शकते.

तक्ता क्रमांक १ .१ : महाराष्ट्रातील कृषी गणनेमध्ये आलेला बदल (वर्ष १९७०-७१ च्या तुलनेत)

शतक प्रमाण (१९७०-७१ च्या आधारे) शतक प्रमाणातील बदल (१९७०-७१ च्या आधारे)

कृषी गणना	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-२००१	२०१०-११	२०१५-१६
वहीती खातेदारांची संख्या (हजार)	४९५१	६८६३	९४७०	१२१३८	१३६९९	१५२८५
	१००	१३८.६२	१९१.२७	२४५.१६	२७६.७०	३०८.७३
	००	३८.६२	९१.२७	१४५.१६	१७६.७०	२०८.७३
वहीती क्षेत्र (हजार हेक्टर)	२११७९	२१३६२	२०९२५	२०१०३	१९७६७	२०५०६
	१००	१००.८६	९८.८०	९४.२०	९३.३३	९६.८२
	००	०.८६	-१.२०	-५.०८	-६.६७	-३.१८
वाहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)	४.२८	३.११	२.२१	१.६६	१.४४	१.३४
	१००	७२.६६	५१.६४	३८.७९	३३.६४	३१.३१
	००	-२७.३४	-४८.३६	-६१.२१	-६६.३६	-६८.६९

(संदर्भ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०-२१) पेज नंबर- ३

संदर्भ -

1. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, महाराष्ट्र शासन , भारत २०२०-२१ , पेज नंबर-१
2. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, महाराष्ट्र शासन , भारत २०२०-२१ , पेज नंबर- 3
3. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, महाराष्ट्र शासन , भारत २०२०-२१ , पेज नंबर-१३
4. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, महाराष्ट्र शासन , भारत २०२०-२१ , पेज नंबर-१४

RESEARCHJOURNEY

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February-2020

SPECIAL ISSUE-CCV

***Progressive Thoughts in Maharashtra and
Need of Social Enlightenment of OBCs***

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr.Dinesh W.Nichit

Principal

Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon,Dist. Amravati.

Guest Editor:

Dr. Balaji P. Munde

Associate Professor
Jalna College of
social work ,Jalna
Dist-Jalna

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

संत बसवेश्वरांचे समाज प्रबोधन कार्य**राजकुमार एस. विरादार****सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर****सारांश:**

प्रारंभिक अवस्थेत व्यक्तीमध्ये श्रद्धा (Belifes) निर्माण झाली. श्रद्धेची अभिव्यक्ती करण्यासाठी व्यक्ती अनेक विधी करू लागला. यातूनच धर्माचा उदय झाला. समाजामध्ये निर्माण झालेल्या श्रद्धेचा किंवा धार्मिक भावनेचा उपयोग समाजाच्या कल्याणासाठी करण्याच्या उद्देशाने धर्माची निर्माती केली. हिंदू, इस्लाम, बौद्ध इत्यादी धर्म उदयास आले. प्रत्येक धर्माचे वेगवेगळे तत्वज्ञान निर्माण झाले. धर्मातील लोकांना तत्वज्ञान न पटल्याने काही लोकांनी एकत्र येऊन प्रचलित धार्मिक तत्वज्ञानाला विरोध केला. त्याचप्रमाणे काही हिंदू व अन्य धर्मिय व्यक्तींनी आपापल्या धर्माचे तत्वज्ञान न पटल्याने महात्मा बसवेश्वरांच्या नेतृत्वात ११५० च्या दरम्यान लिंगायत धर्म चळवळीचा (Lingayat religion Movement) प्रारंभ झाला. अल्प कालावधीतच या चळवळीचा प्रसार भारतात झाला. या चळवळीमुळे समाजव्यवस्थेच्या कौटुंबिक, वैवाहिक, धार्मिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रांमध्ये अमुलाग्र परिवर्तन घडून आले. प्रस्तुत शोध कार्यात महात्मा बसवेश्वरांनी लिंगायत धर्म चळवळीच्या माध्यमातून केलेल्या समाज प्रबोधनाच्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला.

महत्वाच्या संकल्पना: धर्म, धार्मिक कर्मकांड, आर्यकरणाची प्रक्रिया, लिंगायत धर्म चळवळ

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

१. महात्मा बसवेश्वरांनी लिंगायत धर्म चळवळीच्या माध्यमातून केलेल्या समाज प्रबोधन कार्याचे अध्ययन करणे.

संशोधन पध्दती

ज्ञानेंद्रियाला आलेल्या अनुभवाच्या आधारे एखादी घटना, प्रसंग, वस्तू, व्यक्ती याविषयी केलेल्या वस्तुस्थिती दर्शक विधानाला 'तथ्य' म्हणतात. प्रस्तुत संशोधनासाठी ग्रंथ, संशोधन अहवाल, वैयक्तिक लेख, वर्तमान पत्रे, साप्ताहिके, मासिक इत्यादी द्वितीयक तथ्य सामग्रीचा उपयोग करण्यात आला.

प्रस्तावना:

भारतात आर्यांचे आगमन होण्यापूर्वी सिंधू संस्कृती होती. ती मोहेंजोदडो व हडप्पाच्या रूपाने आपल्याला पाहायला मिळेल. तत्पूर्वी येथील भूमीपुत्र हे टोळीच्या रूपाने जीवन जगत होते. ते अन्नाच्या शोधात एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतरीत होत होते. कालांतराने नदीच्या काठावर वास्तव्यास सुरूवात झाली. शेतीचा शोध लागला. पुरूषोत्तम खेडेकर यांच्या मते शेतीचा शोध स्त्रियांनी लावला. पुढे मानवांनी आपल्या अन्न, वस्त्र, निवार या गरजा भागविणाऱ्या साधनाचा शोध लावून आपल्या गरजांची पूर्तता केली. सिंधू संस्कृतीचा उदय काळ हा प्रामुख्याने इ.स.पूर्व २५०० च्या दरम्यान तर न्हास इ.स.पूर्व १७०० च्या दरम्यान मानला जातो. ही संस्कृती एक शहरी संस्कृती होती. आज जसे नवीन शहरांची रचना करत असतांना रस्ते, सांडपाण्याची विल्हेवाट, मैदान यांचा विचार केला जातो. तसेच सिंधू संस्कृतीमधील निर्माण झालेली शहरे या सर्व बाबींचा विचार करून केलेली होती. त्याच्या घरांची रचना देखील व्यवस्थित होती. घरासाठी ज्या आवश्यक सुविधा लागतात त्या संपूर्ण सुविधा उपलब्ध होत्या. शेती व पशुपालनाचा व्यवसाय

करत होते. कापूस व अन्नधान्य पिकवले जात होते. आजचा अरबस्तान, सिरिया, इजिप्त पर्यंत व्यापार केला जात होता. एवढेच नाही तर सिंधू संस्कृतीमध्ये अनेक कला व हस्तव्यवसाय समृद्ध झाले होते. स्त्री-पुरुष हे सोने, चांदी इत्यादी भातूपसून बनविलेले अलंकार घालत होते. यावरून असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो की सिंधू संस्कृतीतील लोक हे आर्थिक बाबतीत श्रीमंत होते. तत्कालीन मानवास आकाश, पृथ्वी, वायु, अग्नी व पाणी या बाबीविषयी माहिती होवू लागली. याबद्दल त्याच्या मनात श्रद्धा निर्माण झाली. म्हणून ते निसर्गातील वस्तूची पुजा करत असत. वरील विवेचनावरून हा समाज प्रगत होता.

आर्यांचे आगमन:

आर्य लोक भारतात केंव्हा आले याबाबत विचारवंतात मतभेद आहेत. परंतु इण्डो-आर्यन भाषा बोलणाऱ्यांचा पहिला गट इ.स. पूर्व २००० च्या दरम्यान भारतात आला. त्यानंतर भारताच्या वायव्य सरहद्दीवरून त्यांचे समूह येतच राहिले. त्यांनी आपली वस्ती सिंधू नदीच्या किनाऱ्यावरील भागात केली. त्यानंतरच्या काळात त्यांनी पूर्वेकडे विस्तार केला. असे करत असताना मूलनिवासी यांच्याबरोबर अनेक युद्धे देखील झाली. आर्य हे गायी पाळत असत म्हणून त्यांना गोपालक असे म्हणतात. ते काव्य रचण्यात प्रतिभासंपन्न होते. तसेच त्यांच्याकडे तात्विक कल्पना व विविध विधी करण्या बाबतचे ज्ञान होते. ते लोक येथे वस्ती करून राहिल्यानंतर भारतातील मूलनिवासी व आर्य यांच्यातील आंतरक्रिया वाढत गेल्या.

आर्यकरणाची प्रक्रिया:

आर्यांच्या आगमनानंतरचा कालखंड हा सांस्कृतिक संघर्ष व युद्धजन्य परिस्थितीचा होता. कारण त्यांच्या आगमनानंतर आर्यकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात झाली. त्यामुळे भारतीय मूळ परंपरेमध्ये बदल झाला. सिंधू व गंगा नदीच्या प्रदेशात आपले अस्तित्व निर्माण करण्यातून तत्कालीन परिस्थितीत त्या प्रदेशातील राजाबरोबर यांची अनेक युद्धे झाली. असा उल्लेख ऋग्वेदात केला गेला. तसेच पंजाबमधून पूर्वेकडे येण्याच्या हालचालीमुळे आणखी युद्धांत वाढ झाली.

आर्यांच्या विरोधात बळीराजा-कपिल-वृषभदेव चळवळ, चार्वाक लौक्यात चळवळ, बौद्ध धर्म व जैन चळवळ, महानुभाव धर्म चळवळ आणि महात्मा बसवेश्वरांच्या नेतृत्वात ११५० च्या दरम्यान लिंगायत धर्म चळवळीचा (Lingayat religion Movement) चा प्रारंभ झाला.

लिंगायत धर्म चळवळ:

१२ व्या शतकात धर्मसुधारणा व समतावादी विचारसरणीचे पुरस्कार करणाऱ्या संत बसवेश्वरांचा जन्म ११०६ मध्ये कर्नाटकातील विजापुर जिल्ह्यातील इंगळेेश्वर-बागेवाडी येथे झाला. त्यांनी जातवेद मुनींच्या मार्गदर्शनाखाली धर्माचा अभ्यास केले. वयाच्या आठव्या वर्षीच मुंज करून घेण्यास नकार दिला. विज्जळ राजाच्या प्रशासकीय सेवेत एक प्रामाणिक अधिकारी म्हणून कार्य केले. त्यांनी लिंगायत धर्म चळवळीच्या माध्यमातून समतावादी विचार मांडले. वैदिक धर्माच्या शोषणापासून बहुजन समाजाची मुक्तता करण्यासाठी महात्मा बसवेश्वरांनी लिंगायत धर्म चळवळ ११५० च्या दरम्यान सुरुवात केली. १२ व्या शतकापर्यंत कर्नाटक व महाराष्ट्र या प्रदेशात वैदिक धर्माचा प्रभाव होता.

१. तत्कालीन परिस्थितीत अनेक देवाचे पैव फुटले होते परंतु बसवेश्वरांनी एकाच देवाची उपासना शिकविली.

२. बसवेश्वरांनी ऐहिक आणि पारमार्थिक जीवन कसे जगावे हे सांगताना मानवी जीवनात श्रमाच्या महत्वाचे प्रतिपादन केले. स्वर्ग हा पृथ्वीबाहेर अंतराळात कोठेतरी आहे आणि तेथे दुध, मधाच्या नदया वाहतात, ही बाब त्यांना मान्य नव्हती. श्रम करून पृथ्वीवर स्वर्ग निर्माण केला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. याबद्दल कृष्णा मेणसे आपल्या पुस्तकात लिहितात "श्रम केल्याशिवाय त्याला

खाण्याचा अधिकार नाही. बसवेश्वरांच्या या वैशिष्ट्यपूर्ण शिकवणुकीमुळे त्या काळात श्रमाला सन्मान प्राप्त झाला.”^१ ते ऐतखाऊ प्रवृत्तीच्या विरोधात होते.

३. बसवेश्वर हे अतिशय हुशार व चौकस बुद्धीचे होते. त्यांनी जातवेद मुनींच्या मार्गदर्शनाखाली चार वेद, उपनिषदे इत्यादी धर्मग्रंथांचा सखोल अभ्यास केला. वयाच्या आठव्या वर्षी ते मुंज विधी करून घेण्यास त्यांनी नकार दिला.

४. बसवेश्वरांना गंगाविका आणि निलांविका ह्या दोन पत्नी होत्या. दुसरी पत्नी निलांविका ही क्षत्रिय होती. राजा बिज्जळ याची मानलेली बहिन सिद्धरस हिची ती मुलगी होती. त्या काळातील हा आंतरजातीय विवाह होता.

५. विरशैव लिंगायत धर्माचे केंद्र हे बिदर जिल्ह्यातील कल्याणनगरी हे होते. तेथूनच धर्माचे काम चालविले जात होते.

६. बसवेश्वरांनी जे आपल्या लिंगायत धर्मात सांगितले ते जैन व बुद्ध तत्त्वज्ञानाशी जवळचे आहे म्हणून त्यांना १२ व्या शतकातील बुद्ध म्हणून मानले जात होते.

लिंगायत धर्माची शिकवण:

१. “लिंगायत धर्माचा विश्वास वेदावर व देवावर नव्हता.”^२

२. जन्मावरून निर्माण केलेल्या जाती व वर्ण हे खोटे आहेत म्हणून जातिभेद व स्पर्श—अस्पर्शता मानू नये.

३. स्त्री—पुरुषांना समान वागणूक द्यावी.

४. सती जाण्याच्या अमानुष प्रथेला विरोध केला. विधवेला सन्मानाने वागवावे व तिला पुनर्विवाहासाठी संधी द्यावी.

५. इष्ट लिंगाची पूजा करावी. अन्य देवताची पूजा करू नये. देवळे सुद्धा बांधू नये. “भटजी पुरोहित अथवा बडवे वगैरेकडून देवाची पूजा करून घेण्याला बसवेश्वरांनी कधीच संमती दिली नाही. प्रत्येकाने आपण स्वतः लिंगाची पूजा करावी असे त्यांचे सांगणे असे.”^३

६. जुन्या ग्रंथातील ज्ञान अंतिम सत्य मानू नये.

७. लिंगायत धर्मात बसवेश्वरांनी शाकाहाराचा पुरस्कार केला.

८. लिंगायत धर्माच्या धर्मप्रसारकांनी ब्रम्हचार्यावर भर न देता लग्न करावे यावर भर होता.

९. मिथुक शाहीला विराध केला.

१०. स्वर्ग—नरक संकल्पना मान्य नव्हती.

११. बसवेश्वरांना चमत्कार मान्य नव्हता. बुद्ध तत्त्वज्ञानातील कार्यकारणभाव यावर विश्वास होता.

१२. आंतरजातीय रोटी—बेटी व्यवहारास संमती होती.

१३. विरशैव लिंगायत धर्मात अंत्यविधी वैदिक धर्माहून वेगळा आहे. मृतदेहास अग्नी देण्याऐवजी दफन करण्यावर भर दिला जातो.

१४. संत बसवेश्वरांनी अहिंसेच्या विचाराला प्राधान्य दिले परंतु आत्मसंरक्षणासाठी हातात शस्त्र घेण्यास विरोध केला नाही.

१५. संस्कृत भाषेपासून मुक्ती घेऊन त्यांनी आपले तत्त्वज्ञान लोकभाषेत मांडले.

१६. अंधश्रद्धेला विरोध केला.

१७. श्री शिव हेच एकमेव दैवत स्वीकारून एकेश्वरवाद मान्य केला.

निष्कर्ष

बसवेश्वरांनी सांगितलेल्या शिकवणुकीचा विचार केल्यास असा निष्कर्ष काढता येईल की, त्यांना वैदिक धर्मापासून बहुजनांची सुटका करायची होती. त्यांच्या ह्या कार्यात सनातनी विचारांच्या लोकांनी अडथळे आणले. बसवेश्वरांच्या आशीर्वादाने चांभार आणि ब्राम्हण परिवारात

आंतरजातीय विवाह झाल्याने सनातनी कर्मट विचाराच्या लोकांनी बिज्जळ यादवी संघर्षाला सुरुवात केली. त्यामुळे बसवेश्वराला त्याच्या पदावरून बडतर्फ केले व कल्याणनगरी सोडून जाण्यास सांगितले. यानंतर विजापूर जिल्ह्यातील कुडल-संगम येथे राहून लिंगायत धर्माचे प्रसार कार्य केले. इ.स. ११६८ साली त्यांनी तेथे समाधी घेतली. ते समाधिस्थ झाले असले तरी तत्वाज्ञानाच्या रूपाने ते आजवर झाले. महात्मा बसवेश्वरांनी केलेल्या समाज प्रबोधन कार्यामुळे सुफी संत चळवळ, नाथ संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, श्री शैव उर्फ शाक्त उर्फ तंत्र चळवळ, छत्रपती शिवाजी महाराजांची स्वराज्याची चळवळ, ब्रिटिश काळातील चळवळी आणि आधुनिक-उत्तर आधुनिक समाजातील चळवळींना प्रेरणा मिळाली.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) मेणसे कृष्णा, २००९, 'श्री बसवेश्वर श्री ज्ञानेश्वर: एक चिंतन, मुंबई: लोकवाडमय गृह, पृ. क्र. २६
- २) मेणसे कृष्णा, २००९, 'श्री बसवेश्वर श्री ज्ञानेश्वर: एक चिंतन, मुंबई: लोकवाडमय गृह, पृ. क्र. ५
- ३) मेणसे कृष्णा, २००९, 'श्री बसवेश्वर श्री ज्ञानेश्वर: एक चिंतन, मुंबई: लोकवाडमय गृह, पृ. क्र. २४
- ४) साळुंखे, डॉ. सर्जेराव, २००२, समाजशास्त्रातील मुलभुत संकल्पना, पुणे: नरेंद्र प्रकाशन,
- ५) जैन पी.सी. २००९, सामाजिक आन्दोलन का समाजशास्त्र, जयपुर: नेशनल पब्लिशिंग हाऊस
- ६) वर्मा डॉ. दिनानाथ २००४, प्राचीन भारत, दिल्ली: ज्ञानदा प्रकाशन (पी.एण्ड डी.)
- ७) बोधनकर डॉ. सुधीर, अलोणी डॉ. विवके, २००७, सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपुर: श्रीसाईनाथ प्रकाशन
- ८) खेडेकर पुरुषोत्तम, २०११, शिवधर्म ते शिवधर्म, पुणे: जिजाई प्रकाशन
- ९) नागपुरे प्रा. पुरुषोत्तम, २००२, 'सर्वज्ञ श्री चक्रभर', मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ
- १०) ठेरे रा.चि., १९९९, दत्त संप्रदायाचा इतिहास, पुणे: पदमगंगा प्रकाशन
- ११) पगडी, सेतु माधवराव, १९९३, सुफी संप्रदाय तत्वज्ञान आणि कार्य, मुंबई-४: परचुरे प्रकाशन मंदिर
- १२) गोसावी र.रा. २००८, 'पाच भक्तिसंप्रदाय', पुणे: प्रतिमा प्रकाशन
- १३) आगलावे डॉ. प्रदीप, २०१२, समाजशास्त्र परिचय, नागपुर: साईनाथ प्रकाशन
- १४) रावत हरिकृष्ण, १९९८, 'समाजशास्त्र विश्वकोश' जयपुर: रावत पब्लिकेशन
- १५) आगलावे डॉ. प्रदीप, २००७, सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपुर: साईनाथ प्रकाशन
- १६) घाटोळे, प्रा. रा. ना., २००९-२०१०, समाजशास्त्रीय संशोधन-तत्वे व पद्धती, नागपुर: श्री मंगेश प्रकाशन